

REŞİD RAHMETİ ARAT

KUTADGU BİLİĞ

I
METİN

T. D. K. TARAFINDAN NEŞREDİLMİŞTİR

İSTANBUL, MİLLÎ EĞİTİM BASIMEVİ

1947

ÖN SÖZ

Kitadğu bilig'in eldeki nüshaları eserin yazıldığı tarihten çok sonraki devirlere aittir. Bunların aralarındaki farklar manzûm bir eserde beklenilebileceklerden çok fazladır. Bir çok hususlarda, diğerlerine nisbetle, daha itinalı ve düzgün olduğu görülen Fergana nüshasında da, dil tarihi bakımından, daha yeni şekillere tesâdüf edilmektedir. Bütün bunlar bize bu nüshaların hiç birini esâs kabûl etmek imkânını vermemektedir. Onun için metnin tesbitinde, her üç nüshadan aynı şekilde istifâde edilerek, türk dil bilgisinin bugünkü neticelerine göre, asıl nüshanın metnine uygun olması lâzım gelen şekiller tercih edilmiş ve böylece, bu nüshaların verdiği mâlzeme çerçevesi içinde kalmak şartı ile, nüshaların ayrı-ayrı her birinden farklı, fakat asıl nüshaya mümkün mertebeye yakın bir esâs elde etmeğe çalışılmıştır.

Metnin tesbitinde şu veya bu kelime veya şeklin tercihinde elde bulunan ve çok defa birbirini tutmayan dil mâlzemesi göz önünde tutulmuş, fakat bunların münâkaşasına girilmemiştir. Nüshaların yazılmış olduğu alfabelerde bâzı vokal ve konsonantlar iyice ayırt edilmemiş olduğu gibi, bunların kullanılışında eserin kendisinde de bir ittirat gözetilmemiştir. Bu gibi noksan ve ihmâllerin bir kısmı belki de asıl nüshaya kadar dayanmaktadır. Eserin hacimli olması ve nüshalar arasındaki farkların fazlalığı notları zâten yüklü bir hâle getirmiş olduğundan, bir de izahı icap eden noktaları bunlara eklemek suretiyle, metin kısmının genişlemesi ve böylece istifâdeyi güçleştirmesinden sakınılmıştır. Türk dili tarihinde bir çok meselelerin yeniden gözden geçirilmesine vesile teşkil eder mâhiyette olan bu eser üzerinde, gerek dil ve gerek mevzû bakımından, ayrı-ayrı araştırmalar yapılması zarûrdır ve bu noktalar üzerinde ileride ayrıca durulacaktır.

Bir çok devirler aşmış ve bir çok fikir ve kalem sâhiplerinin elinden geçmiş olan bu eserin bugünkü hâlinde her bakımdan tamamiyle anlaşılmiş ve burada tesbit edilmiş olan metnin de en doğru şekli aksettirmiş olduğunu söylemek mevsimsiz bir iddia olur. Türklük bilgisi ve sâhası ile yakından alâkalı olanlar bu yolda çalışanların ne kadar büyük güçlükler ile karşılaştıklarını ve ne kadar dar ve karanlık bir dehlizde dolaştıklarını pek iyi bilirler. Her araştırmacıdan beklenen şey

onun bu dehlizin, hiç olmazsa, bir kısmını aydınlayabilecek bir fener dikmesidir. *Çatağu bilig* üzerinde bugüne kadar çalışmış olanlar, türklük bilgisinin o günkü imkânlarına göre, bu vazifeyi yapmağa uğraşmışlar ve dolayısı ile türk dil bilgisinin ilerlemesine büyük yardımda bulunmuşlardır. Türklük bilgisinin bu öncülerini burada derin hurmetle anmak en zevkli bir borçtur.

Çatağu bilig neşrinin ilk hâzırlıklarını idrâk etmiş olan muhterem hocam Willi Bang-Kaup (1869—1934)'ın hâtrasını burada sonsuz sevgi ve hurmetle anmak, benim için, içten gelen bir ihtiyacdır. Türk milletine ve onun diline gönülden bağlı olan bu büyük âlim, kendi faaliyetleri ile, bu sâhada yalnız yeni bir devir açmak ve bu sâhadaki çalışmalara yeni bir istikamet vermekle kalmamış, aynı zamanda mukayeseli türk dil bilgisi mektebinin kurucusu olmuştur. Kendisini minnet ve şükranla yâdederken, gerek bu sâha mensûplarının ve gerek türk milletin samimi duygularına tercüman olduğuma inanıyorum.

Çatağu bilig neşrinin ehemmiyetini takdir eden ve bunun başarılması için lâzım olan imkânları hâzırlamış bulunan maarif vekillerinden Hikmet Bayur ile Hasan Âli Yücel'e ve bu çalışmayı yakından tâkip ve teşvik eden Dr. Adnan Adıvar'a burada bilhassa teşekkür etmeği bir borç bilirim.

Neşrin maddî kısmını üzerine almış olan TDK ve onun başkanına, göstermiş olduğu ilgi için, teşekkür ederken, ilk hâzırlıklar sırasında kıymetli müzâheretini esirgemeyen Fâik Reşid Unat ile mesâf arkadaşlarıma ve kendileri ile müşterek çalışmalarımızı dâima bir zevkle hâtiylayacağım genç arkadaşlarıma, gösterdikleri alâka ve yardıma karşı, ne kadar borçlu olduğumu ayrıca belirtmek isterim.

İSTANBUL, 15. I. 1947.

PROF. DR. REŞİD RAHMETİ ARAT,

GİRİŞ

I. *Çatağu bilig* ve türklük bilgisi. Türk dili ve edebiyatının olduğu kadar, türk kültür tarihinin de en muazzam eserlerinden biri olan *Çatağu bilig*, hâlâ el sürülmemiş bir âbide hâlinde, karşımızda durmaktadır. Yalnız *Çatağu bilig*'in değil, ondan evvel veya sonra yazılmış olan diğer bir çok eserlerin de bugüne kadar, her kesçe ye emniyetle istifâde edilebilecek bir şekilde, işlenmemiş olmalarının tabii sebepleri vardır. Bu sebeplerden biri, ayrı devir ve kültür muhitlerinde, türklerin vücûda getirmiş oldukları bu gibi eserlerin doğru okunması ve anlaşılmasını te'min edecek esâsların hâlâ iyice hazırlanamamış olmasıdır. Diğer filolojilere nisbetle, daha yeni bir ilim şubesi olan türk dil bilgisi, kısa müddet içinde, büyük adımlar atmış olmakla beraber, bu sâhada yapılmış, fakat dağınık bir hâlde bulunan araştırmaların neticelerini kontrolden geçirerek, kolayca müracaat edilebilecek el kitaplarını vücûda getirmek için, henüz fırsat bulamamıştır. Kendi sâhasındaki araştırmaları teşvik ve tanzim edecek bir teşkilâta sâhip bulunmayan bu ilim şubesinin inkişâfı, daha çok, ferâgatle çalışan ve sayıları pek mahdut olan âlimlerin şahsî gayret ve imkânlarına bağlı kalmıştır. Diğer mühim sebeplerden biri de, türklük bilgisi sâhasında bir taraftan kendi kolları ve diğer taraftan da türklük bilgisi ile çok yakından temasta bulunması lâzım gelen ilim şubeleri arasında sıkı iş birliğinin te'min edilememiş olmasıdır. Bu sâhadaki çalışmaların tanzimi işini üzerine almış bulunan muhitlerden bu hususta bir az daha anlayış ve alâka isterken, bütün ilim dünyasının da kendilerinden bunu beklediğini hatırlatmak yerinde olur.

Çatağu bilig'in arap harfleri ile yazılmış olan nüshaları, tam olarak, ancak son senelerde neşredilebilmiştir. Bu eser üzerinde bugüne kadar yapılan araştırmalara esâs teşkil eden nüshanın son devir uygar harfleri ile yazılmış olması da, kendisinden geniş ölçüde istifâdeye engel olmuştur. Eseri ilk okuma ve tercüme tecrübeleri de türk dil bilgisinin daha başlangıcına ve çok eksik olan bir hazırlık devresine tesâdüf etmiştir. Bu ilk tecrübelerin en mühimini teşkil eden Radloff neşrinde kullanılan alfabenin muhitin alışmamış olduğu bir alfabe ve transkripsiyon sisteminin eserin yazılmış olduğu dilin fonetiğine aykırı olması da, yalnız dolayısı ile alâkadar olan muhitin değil, aynı zamanda bu sâhada çalış-

şanların da bu emeğin mahsûlünden istifâdesini güçleştirmiştir. Onun için bu araştırmalar da, tıpkı eserin nüshaları gibi, geniş okuyucu kütlesinden uzak kalmış ve ilim muhitinde de, kendi ehemmiyeti ile mütenâsip, bir alâka uyandıramamıştır. Böylece eser hakkında şimdiye kadar bildiklerimiz, asıl metnin tetkikine değil, daha ziyâde, şu veya bu münâsebetle, parça-parça yapılan temas neticelerine dayandığı için, bu sâhada öne sürülen fikirler birbirini tamamlamadıktan başka, çok defa yanlış ve birbirine zıt bir mâhiyet göstermektedir. Daha çok eserin dış tavsifinde ve mevzuunun tesbitinde görülen ve birbirini tutmayan bu fikirler, eserin iç kıymeti hakkında ne gibi tasavvur ve telâkkiler ile karşılaşacağımızı tahmine kâfi gelir zannındayım.

★

Kutadgu bilig'in böylece bir kenarda unutulup kalmasının sebeplerinden biri de, eserin yazıldığı devrin, gerek siyâsî ve gerek kültür tarihi bakımından, türk-islâm muhitinin çok mühim bir merhalesini teşkil etmesine rağmen, bugüne kadar tamâmen meçûl kalmış olmasıdır. Türk tarihinin hiç bir devrinin tam mânası ile işlenmiş, maddî ve mânevî varlıkların, tarih çerçevesi içinde, âhenkli bir şekilde yerleştirilmiş ve neticelerinin kendinden evvelki ve sonraki devirlere bağlanmış olduğunu iddia etmek, bugün için, mümkün değildir. Bunların ne ana kaynakları taranmış ve kontrol edilmiş, ne de bu devrin kültür mâlzemesi her kesin istifâde edebileceği bir hâle getirilmiştir. Bu vaziyette ele geçen her hâangi bir eseri ve onunla bağlılığı olan meseleleri muhit ve tarih çerçevesi içinde tetkik etmek güç ve belki de imkânsız olmakta ve neticede bu yolda yapılan araştırmalar da çok defa şahsî mütâleaların hudûdunu aşamayarak, müphem kıymetler ifâde etmekten ileri gidememektedir.

★

Kara-Hanlılar devri için hâlâ müracaat edilen en iyi tetkik olarak, Barthold'un bundan yarım asır evvel kaleme almış olduğu Türkistan hakkındaki eseri (*Turkestan v epohu mongolskago naşestviya*, Petersburg, 1900; ingl. trc. *Turkestan down to the Mongol invasion*, GMNS, V, London, 1928) durmaktadır. Bunda bir çok meseleler müphem kalmış olmakla berâber, o zamana kadar mâlûm olan kaynaklardan en iyi bir şekilde istifâde edilmiştir. Müellif bu eserinde Kara-Hanlılar devletinin daha çok garp kısmı üzerinde durmuş ve bizi burada asıl alâkadar eden şark kısmı hakkında ise, daha önce yazmış olduğu bir makalesini (bk. *Pam. kn. Semir. obl.*, II, 102 v.d.) zikretmekle iktifa etmiştir. Bu makaleyi

elde etmek, maalesef, mümkün olamadı. Mevcut mâlzemenin de bu devletin tarihi için pek az mâlûmat ihtiva ettiği görülüyor. Şark tarihçilerinin üzerinde çok durduğu hükümdar sıraları ile nesepleri de bu devir için, tam olarak, tesbit edilememiştir. *Kutadgu bilig*'in ithaf edilmiş olduğu Tavgaç Uluğ Buğra Kara Han (Hağan) Ebu 'Ali Haşan b. Süleyman Arslan Kara Han (Hağan)'ın Kara-Hanlı hükümdarları cedvelinde yeri dahi yoktur. Bu zâtın uzun bir devre süren hükümdarlığı ancak, aynı devreye âit olup, Yârkend'de tanzim edilmiş olan arapça bir mahkeme vesikası ile tesbit edilebilmektedir (bk. Barthold, V., *Kutadgu bilig*'in zikrettiği Bugra Han kimdir? ve E. Denison Ross'un notu, *Türkiyat*, 1925, I, 226). Bu vesika ile birlikte Yârkend'de bulunan vesikaların sayısı on beş olup, ekserisi tarihlidir ve 474—529 (1081—1135) senelerinde tanzim edilmiştir. Bu vesikaların yedisi arapça, yedisi türkçedir (bunların dördü arap ve üçü uygur harfleri ile yazılmıştır); arapça yazılanlar arasında bir tânesinde şahidlerin imzalarının uygur harfleri ile yazılmış olduğu anlaşılıyor. Kara-Hanlıların ilk devirleri için mühim mâlûmatı ihtivâ ettiği bildirilen Ebu 'l-Fâzıl Muhammed b. Hüseyin Beyhâkî (386—470 = 996—1078)'nin eserinden hâlâ istitifâde edecek durumda değiliz. Bu derece karanlık kalan bir devir için ne kadar mühim olduğu kendiliğinden anlaşılan bu eser ve vesikaların bugüne kadar tetkik dışında kalmış olmasının ilim adına izahı müşküldür. Kara-Hanlılar tarihi bizim için, yalnız bir türk devletinin tarihi olması bakımından değil, daha çok bütün türk milletinin kendi tarihî mukadderatına yeni bir istikamet veren yeni bir kültür çerçevesine girmiş olmasının maddî ve mânevî esaslarını aydınlatması bakımından da mühimdir.

★

II. Kara-Hanlılar ve komşuları ile münâsebetleri. Kara-Hanlılar sülâlesinden islâmiyeti ilk kabûl eden ve Kâşgar'da ilk türk islâm devletini kuran 'Abdü'l-Kerim Satuk Buğra Kara Han'ın gerek şahsî ve gerek islâmiyeti kabûl edişi hakkında, menkıbelerden başka, bir şey bilmiyoruz. Bu menkıbelerin en eskisi, 'Abdü'l-Gafir (aş. bk.)'in Kâşgar tarihine âit eserinden naklen Çemal Karşı (Ebu 'l-Fâzıl b. Muhammed)'nin 681 (1282) yılında Kâşgar'da yazmış olduğu *Mülhakatü 'ş-şurâh*'ında kaydedilmiştir. Buna göre, Satuk Buğra Han islâmiyeti, Kara-Hanlılara iltica etmek mecbûriyetinde kalan Sâsânîler hânedanına mensûp şehzâde Naşr'ın te'siri altında, 12 yaşında iken, kabûl etmiş ve 25 yaşında Kara-Hanlılar tahtına çıkmıştır. Satuk Buğra Han 344 (955)'te ölmüş ve Kâşgar'ın şimalinde bulu-

nan Artış (Artuç)'ta gömülmüştür. İbn ü'l- Eşir 349 (960)'da kalabalık bir türk zümresinin islâmiyeti kabul ettiğini kaydediyor. Tarih kayıtlarının pek kat'î olmadıkları göz önünde tutularak, bu vak'aların birleştirilmesi ve böylece ilk türk-islâm devletinin kurulması veya mevcut islâm merkezinin kuvvetlenmesi için lâzım gelen temelin hâzırlanmış olduğu düşünülebilir. Şarkî Türkistan ve bilhassa Kâşgar civarının yakın ve uzak şark arasında bir geçit sâhası teşkil etmesi ve bu mıntakada islâmdan önce yayılmış olan dinlerin tarihi göz önünde bulundurulursa, buraların islâm dünyası ile olan münâsebeti daha eski devirlere çıkarılabileceği gibi, islâmın burada kendi zümresini daha evvelce hazırlamış olduğunu kabul etmekte de fazla tereddüt göstermeğe yer kalmaz.

Kara-Hanlılar devletinin asıl merkezi Kâşgar (Ordu-Kend) olmakla berâber, devletin daha ilk devirlerinde şimâlde Balasagun (Kuz-Ordu)'a kadar genişlediğini ve buranın, Kara-Hanlıların en mühim şahsiyetlerinden olan Harun tarafından, ikinci bir merkez ittihaz edildiğini görüyoruz. Daha sonra, devletin garba doğru genişleme devrinde ve garp kısmının merkezi Semerkand'a nakledilinceye kadar, bunların ortasında bulunan Özkend'in mühim bir idâre merkezi olduğu görülmektedir. XI. asırda ahâlisi türklere ile sogdlulardan teşekkül ettiği anlaşılan Balasgun (Kuz-Ordu, yerli ahâlice Kuz-Uluş ve daha sonraları Kuz-Bahîş adlarını da almıştır), Mağmud Kaşğari'de mârûf ve meşhûr bir şehir olarak geçmesine rağmen, şehrin asıl mevkiinin tâyininde güçlüklerle karşılaşmaktadır. Bunun Taraz (Talas, bugünkü Evliya-Ata)'ın şimâl-i şarkisinde bulunmuş veya Tokmak şehrine tekabül etmiş olması muhtemeldir. Her hâlde Çu Irmağı sâhasının cenup kısmında olduğu muhakkaktır. Özkend hakkında Mağmud Kaşğari'de verilen mâlûmat, diğerlerine nisbetle, daha azdır (Özkend'in coğrafî vaziyeti, zamanımıza kadar muhafaza edilen tarihî eserleri hakkında mâlûmat ve bibliyografya için bk. *Türkiyat*, I, 347—350).

★

Türklerin nisbeten küçük zümrelerini ihtivâ eden ve tabi'î vaziyetleri bakımından mahfuz durumda bulunan bu istinat noktaları Kara-Hanlıların eline geçince, ülkelerinin genişleme plânı, mevcut vaziyete göre, kendiliğinden belirmiş oluyordu. Kara-Hanlıların, şarktan ziyâde, garba dönüşlerinin sebebi, bu sülâlenin islâm dünyası ile olan bağılılığı ve Sâmânilerin zayıflamasından dolayı, garbî Türkistan işlerine müdahalenin daha kolay olmasından başka, belki de bu devirlerde türk kabîlelerinin garba doğru kaymış olmaları ile izah edilebilir. Şimdiye kadar ana hatları ile dahi tesbit edilmemiş olmakla berâber, türk kabîleleri

arasında mevcut millî bağılılığın çok kuvvetli olması ve garba doğru ilerleyen türk boyları arasında Kara-Hanlılara rakip çıkabilecek ikinci bir türk devletinin daha kurulmamış bulunması, bu boyların bir türk devleti merkezine bağlanmak imkânlarını kolaylaştırmıştır. Türk millî an'anesini temsil eden Kara-Hanlıların, bu dağınık zümreleri kendilerine, Sâmânilere nisbetle, daha çabuk ısındırmış olmaları pek tabi'îdir. Kâşgar'ın tabi'î hinterlandı olan Hoten'in fethi bile daha sonraya kalmıştır.

Türk devletleri, türk kavmi teşkilâtının üstünde olmakla berâber, aynı kavmi teşkilât esâsarı üzerine kurulmuş olduklarından, bunların hiç birinde tam bir idâri merkezîyet teessüs edememiştir. Devletin ayrı bölgelerinin, iç ve hattâ dış idâre işlerinde çok geniş salâhiyetler ile, hânedan mensûplarının idâresine verilmesi ve bu bölgelerin, karşılaştıkları vaziyete göre, birbirinden çok farklı bir hız ile inkışâf etmeleri, asıl merkezin ehemmiyetini çok defa zayıflattığı veya ortadan kaldırdığı gibi, devlet reisliğinde verâset an'anesini de bir münazaa mevzuu hâline getirmekte ve seneler geçtikçe sayıları artan rakipleri birbirine karşı devamlı bir itimatsızlığa sevk etmektedir. Bu vaziyette, bilhassa aralarından kuvvetli bir şahsiyet çıkararak, kendi hâkimiyetini diğerlerine kabul ettiremediği devirlerde, devletin umûmî menfaatlerinin müdâfaası güçleşmekte ve çok defa imkânsız bir hâle gelmektedir. Lehinde bir çok söz söylenebilecek olan ve zamanında, kavmi teşkilât esâsına dayanan türk millî bünyesi bakımından, faydasız olmayan bu idâre şeklinin, bilhassa hâricî düşmanlar ile devamlı temâs hâlinde bulunan devletler için, felâketli bir netice vereceğini söylemeğe bile lüzüm yoktur. Kara-Hanlılar devletinin nisbeten kısa bir müddet yaşamış olmasında ve eski türk kültür sâhasında kurulmuş olmasına rağmen, türk kültür tarihinde kendinden beklenen neticeleri vermemiş bulunmasında da bu istikrar-sızlığın büyük bir te'siri olduğunda şüphe yoktur. Bütün bunlara rağmen Kara-Hanlılar, garba giden türk kavimlerinin rehberliği diğer bir türk hânedanı olan Selçuklulara geçinceye kadar, bunların millî husûsiyetlerini mahfûz bulundurmak sureti ile, tarihî vazifelerini yapmışlardır.

★

Kara-Hanlıların garbî Türkistan işlerine ilk mühim müdahaleleri Harun (ölm. 383 = 993)'un Balasagun'dan yaptığı sefer ile başlamıştır. Harun, Mâverâünnehr'de hiç bir ciddî mukavemet görmeden, Buhârâ'ya kadar ilerlemiş ve burada zâten zayıf düşmüş olan Sâmânî kuvvetlerini mağlûp ederek, 992'de Buhârâ'yı Nuḥ (ölm. 387 = 997)'un elinden almıştır. Ancak bu ilk muvaffakiyetten istifâde edilememiş; Harun'un hastalanması üzerine, Kara-Hanlı kuvvetleri geri çekilmiştir.

Sâmânîlerin zayıf durumu ve Kara-Hanlıların müdâhalesi, daha sonra Sâmânîlerin yerine geçecek olan Gaznelilerin yükselmesine yardım etmiştir. 367 (977)'de Gazne emri ilân edilmiş olan Sevûg-Tigin, 386 (996)'da Özkend'den hareket eden Kara-Hanlı Naşır (ölm. 403 = 1012/1013)'in kuvvetleri Mâverâünnehr'e girdiği vakit, Nuḥ tarafından yardıma çağırılıyor ve Sevûg-Tigin ile Naşır arasında yapılan anlaşmaya göre, Sır-Derya havzası Kara-Hanlıların idâresine geçiyor; Sevûg-Tigin ise, Amu-Derya'nın cenûbundaki bütün eyâletlerin bilfiil hâkimi oluyor. Nuḥ'un ölümünden sonra, Naşır, mücâdelesiz, Buhârâ'yı işgal ediyor (389 = 999). Fakat Naşır Kara-Hanlı kuvvetlerini bir kaç defa mağlûbiyete uğratan Sâmânîlerden Ebu İbrahim İsmâ'îl (ölm. 395 = 1005) ile bir müddet daha uğraşmıştır.

Bundan sonra artık Sâmânîler meselesi halledilmiş ve garbî Türkistan'da iki türk hükümdarı karşı-karşıya kalmıştır. Bir taraftan Türkistan'dan ziyâde Hindistan ile meşgûl olan Gazneliler ve diğer taraftan merkeze sıkı sûrette bağlı olmayan ve bu bölgelerin başındaki kendi hânedan âzalarına pek itimat etmeyen Kara-Hanlıların, kendi durumlarını iyi kavrayarak, aralarındaki dostluğa ehemmiyet vermiş olduklarını görüyoruz. Gazneli Maḥmud (389—421 = 999—1030)'un 1001'de Naşır'ın kızı ile evlenmesi, bu iyi münâsebeti akrabalık bağları ile kuvvetlendiriyor. Naşır'dan sonra yerine geçen Toğan (ölm. 408 = 1017/1018) da Maḥmud'un müttefiki olarak kaldığı gibi, onun kardeşi ve halefi Arslan Han (ölm. 416 = 1025?) zamanında da bu iyi münâsebetler devam ediyor. Maḥmud, büyük oğlu Meş'ud için, Arslan Han'ın akrabasından bir kızı alıyor ve gelin Belh'te büyük merâsimle karşılanıyor. Kara-Hanlılardan Semerkand hanı Yusuf Kaḍır Han'ın, Toğan'ın ölümünden sonra, Arslan Han'ı tanımak istememesi üzerine, meselenin halli için, Maḥmud'a mürâcaat edildiğini görüyoruz. Bundan sonra Kara-Hanlı devletinin başına geçerek, diğer sülâle mensûplarına, kuvvetli şahsiyeti ile, kendi hâkimiyetini zorla tanıtan Yusuf Kaḍır Han (ölm. 423 = 1032) 1019'da Maḥmud ile görüşüyor ve bunun neticesinde iki devlet arasındaki ittifak bağı bir kat daha sıkılaşıyor. Kara-Hanlılar arasındaki iç kavgadan istifâde etmek isteyen Maḥmud 416 (1025)'da Semerkand yakınlarına kadar geldiği vakit, iki hükümdar tekrar buluşup, aralarındaki meseleler üzerinde anlaşarak, ziyâfetler ve her iki taraftan bol hediyeler takdimi ile, işi tatlıya bağlıyorlar. Sonradan tam tatbik edilmemiş olan bu anlaşmaya Kara-Hanlılar arasındaki bâzı ihtilâfların halli (Mâverâünnehr'in 'Ali-Tigin elinden alınarak, Yusuf Kaḍır Han'ın ikinci oğlu Yağan'a verilmesi ve Kaḍır Han'ın kızı ile Maḥmud'un ikinci

oğlu Muḥamməd'in ve Maḥmud'un kızı ile Yağan'ın evlenmesi) de dâhil idi.

Maḥmud'un 421 (1030)'de ölmesi üzerine, yerine, kısa bir müddet için, küçük oğlu Muḥamməd ve bunun yerine Meş'ud (ölm. 432 = 1041) geçtikten sonra da, aradaki münâsebetler eskisi gibi devam etmiştir. Meş'ud 1031'de, cülûsunu bildirmek ve eski dostluğun devamını istemek üzere, Kâşgar'a, Kaḍır Han'a bir sefâret göndermiştir. Bu sefâretin vazifeleri arasında Kaḍır Han'ın kızını Meş'ud için ve Kaḍır Han'ın oğlu Buğra-Tigin'in kızını da Meş'ud'un oğlu Mevdud için istemek de vardı. Fakat bu müzâkereler, araya Kaḍır Han'ın ölümünün (423 = 1032) girmesi yüzünden, bir az uzamıştır. Meş'ud, âdeti yerine getirmek için, Kâşgar'a Buğra-Tigin Süleyman Arslan Han (ölm. 425 veya 448 = 1034 veya 1056)'a, babasının ölümünden dolayı tâziye ve cülûsundan dolayı tebriklerini bildirmiş ve elçiler de vazifelerini muvaffakiyetle tamamlayarak, 425 (1034)'te Gazneye'ye dönmüşlerdir. Mevdud'un nişanlısı yolda ölmüş, fakat Meş'ud'un nişanlısı Gazne'ye vâsil olmuş ve orada büyük merâsim ve şenlikler ile karşılanmıştır.

Her iki taraf için mühim olan bu ittifak ve dostluk tezâhürlerine rağmen, bu iki devlet arasında, vakit-vakit, sebepleri pek iyi anlaşılmayan çarpışmalar (msl. 396 = 1006'da Maḥmud Hindistan seferinde iken, Naşır'ın Nişapur, Tus ve Belh'i zaptetmesi ve Maḥmud'un geri dönmesi ile, ağır bir hezimetle uğraması, 398 (1008)'de tekrar bir ağır çarpışmanın vukua gelmesi ve nihâyet 410 (1019)'da Arslan Han ile Kaḍır Han'ın birlikte Maḥmud'un ülkesine hücumları) vukua gelmiş ise de, bunun aradaki münâsebetleri değiştirecek bir mâhiyet almamış olduğu görülüyor.

Kara-Hanlıların kendi aralarındaki ihtilâf arttıkça, merkezin daha çok zayıflamış olduğu ve garbî Türkistan işlerine müessir bir müdâhalede bulunamadıkları anlaşılıyor. Meş'ud, Maḥmud'un kızını, verâset meselesine karışacağından korktuğu için, Yağan'a vermek istemediği gibi, 'Ali-Tigin'e karşı da siyâsetini değiştirmiş ve kendi aleyhine harekete geçen Selçuklular ile mücâdelede yardım şartı ile, 'Ali-Tigin'in oğlu Alp-Tigin ile anlaşmak lüzûmunu duymuştur. Meş'ud'un oğlu Sa'id, Alp-Tigin'in kız kardeşi ile ve Maḥmud'un akrabasından olan Naşır'ın kızı da, Alp-Tigin ile evlenmişlerdir.

430 (1039)'da Mâverâünnehr'in hâkimiyeti Naşır'ın oğlu İbrahim (Böri-Tigin; ölm. 460 = 1068)'in eline geçmiştir. Meş'ud'un

müttefikî olan Alp-Tigin'e karşı hareketi Selçuklular tarafından desteklenen ve Kara-Hanlılar tarafından da hoş görülen İbrahim, başlangıçta Kara-Hanlıların bir vassalı gibi hareket etmiş, fakat çok geçmeden, burasını ayrı bir devlet hâline getirmiştir. Bu işte Selçukluların 1040'ta Gazneli Meş'ud'u mağlûp ederek, Horasan'da hâkimiyeti ellerine almış olmalarının da yardımı dokunmuştur. Bu vaziyet pek uzun sürmemiş ve Gaznelilerin yerine geçen Selçuklular da Mâverâünnehr'de hâkimiyet için mücâdeleye başlamışlardır. İbrahim'in ölümünden sonra, yerine geçen Şemsü'l-Mülk (ölm. 472 = 1080 ?) 'ün zamanında Selçukluların hücumları artmış ve nihâyet Melikşah (ölm. 485 = 1092) 'ın Semerkand üzerine yaptığı seferden sonra, Şemsü'l-Mülk Selçukluları kendine metbû tanımıştır. Kara-Hanlılardan Yusuf Kaçır Han'ın oğulları Tuğrul ile Harun'un, bu vaziyetten istifade etmek isteyerek, Şemsü'l-Mülk üzerine yürüdükleri ve neticede iki Kara-Hanlı devleti arasındaki hudûdun Hocend olmak üzere tâyin edildiği görülüyor. Şemsü'l-Mülk'ün yerine kardeşi Hızır (ölm. 473 = 1081) ve bunun yerine oğlu Ahmed (ölm. 488 = 1095) geçmiştir. Bu sonuncusu zamanında Melikşah 482 (1089) 'de Buhârâ'yı zaptederek, tekrar Semerkand üzerine gelmiş ve Özkend'e kadar ilerlemiştir. Bu münâsebetle Kâşgar hanı Özkend'e gelmiş ve iki hükümdar arasında, Melikşah'ın lehinde, bir anlaşma yapılmıştır.

Garp Kara-Hanlılarının tarihi bundan sonra Selçuklular ile sıkı bir sûrette bağlanıyor ve burada hükümet süren Kara-Hanlılar Selçukluların tâbîi sıfatı ile hareket ediyorlar. Buna rağmen garbi Türkistan'da hayat dâimâ sükûn içinde geçmemiş ve buradaki vaziyeti kendi lehlerinde halletmek için, Selçuklular, gerek Melikşah ve gerek Sencer, bir kaç defa Semerkand üzerine sefer yapmak mecbûriyetinde kalmışlardır. Bu devirde memleket idâresinin başında bulunan en mühim şahsiyet Süleyman oğlu Muhammed Arslan (ölm. 525 = 1131) idi. 1109'da dâhilî istikrarı te'min eden Muhammed Arslan'ın devrinde buraları, 20 sene müddetle, huzûra kavuşmuştur. Sencer'in ölümünden (552 = 1157) sonra, Mâverâünnehr'i hâkimiyetleri altına alan Hvarizmşahlar zamanında da, garp Kara-Hanlılarının son mümes-sili Osman (ölm. 610 = 1213) 'ın hal'ına kadar, bu vaziyet büyük bir değişiklik göstermemiş olsa gerektir.

★

Kara-Hanlıların asıl merkezi olan Kâşgar, Balasagun, Özkend ve bunlara bağlı bölgelerin tarihi, garp Kara-Hanlıları tarihine nisbetle, daha karanlıktır. İslâm müverrihlerinde Kara-Hanlılar hakkında, bun-

ların kendilerinden ziyâde, islâm dünyası ile olan münâsebetleri dolayısı ile mâlûmat verilmektedir. Bundan dolayıdır ki, bu müverrihlerin eserlerinde islâm âleminin merkezine yakın olan ve oradaki vak'alara iştirâk eden garp Kara-Hanlıları hakkında daha çok mâlûmata tesâdüf edildiği hâlde, o merkezden uzak kalarak, oradaki vak'alar ile alâkası çok azalmış olan şark Kara-Hanlıları bahis mevzuu edilmemektedir. Arada bir tesâdüf edilen kayıtlarda verilen mâlûmat da, çok defa, yanlış ve karışıktır. Bütün Kara-Hanlı devletinin başı olarak tanınan son hükümdar Yusuf Kaçır Han'ın oğlu ve halefi Süleyman Arslan Han olmuştur. Yukarıda zikredildiği gibi, Kâşgar'da 703 (1304) 'te bu sıfatla Süleyman Arslan Han ile Gazneli Meş'ud arasında ittifak akdedilmiştir. Mâverâünnehr'de Naşr oğlu İbrahim (Böri-Tigin) 'in faâliyeti neticesinde Kara-Hanlı devleti, şark ve garp olmak üzere, fiilen iki kısma ayrılmış oldu. Fakat İbrahim'in veya, hiç değilse, Süleyman Arslan Han'ın ölümüne kadar, garp kısmının Kâşgar hükümdarını, devletin reisi olarak, tanımakta devam etmiş olması muhtemeldir.

Yusuf Kaçır Han'ın vefatından (423 = 1032) sonra, Kâşgar'da büyük oğlu Süleyman Arslan Han (Buğra-Tigin), Taras (Talas), İsficab ve Şaş (Taşkend) 'ta küçük oğlu Mağmud (Muhammed) Buğra Han (Yağan-Tigin) ve Özkend'de diğer iki oğlu Tuğrul ile Harun hâkim olmuşlardır. Bu merkezler arasındaki münâsebetlerin ne şekilde devam ettiğini gösteren sarîh mâlûmat olmamakla beraber, taşıdıkları unvanlara bakılırsa, Kâşgar hanlarının, diğer merkezlerin hâkimleri tarafından, baş olarak tanınmış olduğu kabul edilebilir. Şemsü'l-Mülk'e karşı yapılan ve Kara-Hanlıların şark ve garp kısımları arasında hudût olarak Hocend'in tâyini ile sona eren sefer, her hâlde Tuğrul (ölm. 467 = 1074/1075 ?) ile Harun (ölm. 496 = 1103 ?) tarafından yapılmış olacaktır. İsficab ve civarının hâkimi Mağmud (Muhammed) Buğra Han ve haleflerinin, daha çok, garp Kara-Hanlıları sâhası ile alâkadar oldukları anlaşılıyor. Bu âileye mensûp olanlardan Mağmud'un torunu Kaçır Han Çebra'il 495 (1102) 'te Mâverâünnehr'i işgâl etmiş ve Selçuklular sâhasına kadar ilerleyerek, Tirmiz'i almış; fakat bu şehir civarında cereyan eden muhârebede, Sencer tarafından, mağlûp edilmiş ve kendisi maktûl düşmüştür. Aynı âileden olan Muhammed Arslan da garp Kara-Hanlıları tahtında en mühim şahsiyetlerden biri oldu.

Kâşgar'da hükümet süren Süleyman Arslan ve halefleri hakkında da pek az mâlûmat vardır. 423 (1032) 'te babasının yerine geçen Süleyman Arslan Han'ın 448 (1056) yılına kadar hükümet sür-

müş olması muhtemeldir. Süleyman Arslan Han'dan sonra, elde mevcûd kayıtlarda daha şu hükümdarların isimleri verilmektedir: 1. Hâşan b. Arslan, 2. Aḥmed b. Hâşan, 3. İbrahim b. Aḥmed, 4. Muḥamməd b. İbrahim, 5. Yusuḫ b. Muḥamməd ve 6. Muḥamməd b. Yusuḫ. Bunlardan Hâşan b. Arslan (ölm. 496 = 1103 ?)'a 462 (1069/1070)'de yazılmış olan *Ḳutaḍġu bilig* ithaf edilmiş olduğu gibi, yine aynı hükümdar zamanında, 474 (1082) veya 494 (1101)'te, Yârkend'de tanzim edilmiş bir mahkeme vesikası da mevcuttur. Aḥmed b. Hâşan 496 (1103)'da tahta oturmuş olmalıdır. Bu hükümdarın 1105'te Maḫmud b. 'Abdū 'l-Celilū 'l-Kaşġari adında birini halife Müstazhîr Bîllah nezdine elçi gönderdiğini ve halifenin kendisine *nurū 'd-ḍevle* lakabını vermiş olduğunu öğreniyoruz. Aynı hükümdar 522 (1128)'de, Kâşgar'dan bir günlük mesâfede, Kara-Hitayları mağlûbiyete uğratmış ise de, bu muvaffakiyete rağmen, Kara-Hitayların hücûmları durdurulamamıştır. Kara-Hitayların merkez edindikleri Balasagun'u mücâdelesiz ve belki de buradaki hâkimin rakiplerine karşı, yardımcı sıfatı ile, dâvet edilmeleri üzerine, ele geçirmiş oldukları doğru ise, Kara-Hanlıların kendi aralarındaki anlaşmazlıkların da artmış olduğuna hukmedilebilir. Kâşgar 'ın, bir müddet Kara-Hitaylara mukavemet ettikten sonra, yeni hâkimleri tanımak mecbûriyetinde kaldığı şüphesiz olmakla beraber, bunu aydınlatacak mâlûmat, maalesef, elimizde yoktur. Şark Kara-Hanlıları listesinde zikredilen İbrahim b. Aḥmed ile Muḥamməd b. İbrahim hakkında hiç bir kayıt olmadığı gibi, Yusuḫ b. Muḥamməd'in 601 (1204)'de ve Muḥamməd b. Yusuḫ'un ise, 607 (1210/1211)'de ölmüş olduklarından başka mâlûmatımız yoktur.

★

Yukarıda Kara-Hanlıların komşuları, bilhassa Gazneliler, ile olan münâsebetlerinde, bu iki hânedân arasındaki evlenme bahisleri üzerinde durulmuştur. Bu münâsebetlerin belki de kan asâleti düşüncesi ile yapılan ve tarihin kaydettiği yalnız bu nevi resmî baġlılıklardan ibâret kalmadığını tasavvur etmek güç değildir. Devlet reislerinin ve büyüklerin çocukları yanında, diġer bir çok şahsiyetlerin de buna benzer âile münâsebetleri ile baġlanmış olmaları mümkündür. Taclı ve tacsız şehzâdelerin böyle saraylarda terbiye görmeleri ve ilk hayat dersi almaları bilhassa türk muhitinde çok görülen vak'alardandır. Bu saraylar arasında resmî ve gayr-i resmî devamlı ziyaretler ve misâfirlikler olmuştur. Şehzâdelerin yanında bulunan şahıslar, resmî ve gayr-i resmî elçilikler ve ziyaretler, her iki tarafın da kendi muhitlerinde alışmış oldukları mad-

dî ve mânevî varlığı kendi yanlarında bulundurmamak istemeleri ve yeni muhitte bulduklarını akraba ve yakınlarına göstermek arzusu, şüphesiz ki, resmî hediye listelerine girmeyen bir çok kültür mâlzemesinin de bir taraftan öteki tarafa nakline sebep olmuştur. Böylece her iki muhitte zevkle okunan eserlerin de bu gibi nâdir hediyeler arasında bulunmuş olması tabî'dir. Bundan başka Kara-Hanlıların gerek Sâmâniler ve gerek Gazneliler ile olan harp ve sulh zamanlarındaki münâsebetleri ve nihâyet tahsil ve ticâret vesilelerinin kültür mübâdelesinde her yerde ve her devirde oynamış oldukları rolü eski ticâret yolunun bu mühim düġüm noktasında da ve daha kolaylıkla oynamış olmaları tabî'dir. Bagdad'a kadar giden ve meşhûr eserini orada kaleme alan türk âlimi Maḫmud Kaşġari bu hususta bir istisnâ deġil, bu gibi münâsebetlerin te'yidi için bir misâl teşkil eder. Bunun aksi istikamette de aynı şekilde cereyân etmiş olduğunu kolaylıkla düşünebiliriz.

Kâşgar ve civarının bu münâsebetleri yalnız garp ile deġil, aynı zamanda ve belki de daha çok şark ile de idâme ettirmiş olduğu muhakkaktır. İslâmdan önceki türk kültür sahasında oturan uygurların Kâşgar ile asırlarca devam ettirdikleri baġlılıklarını birden bire kesmiş oldukları tasavvur edilemez. Kâşgar sahasında islâmın yayılması ve yeni müslümanların ve bilhassa bunların rûhânî zümresinin, diġer dinlere karşı daha haşîn davranmış olması mümkündür. Fakat insanlar arasındaki münâsebetleri tanzim eden esâslara, hiç bir yerde ve bilhassa türk tarihinde, yalnız din gözü ile bakılmamış olduğu da, isbata muhtac olmayacak derecede, bedihidir.

★

III. Kâşgar hükümdarı Hâşan b. Süleyman. *Ḳutaḍġu bilig*'in ithaf edilmiş olduğu bu Kâşgar hükümdarı, eserin Fergana nushasında, *ḥakanū 'l-eçellū 'l-mü'eyyed naşirū 'l-ḥakkı ve 'd-din taḡgaç uluġ buġra ḳara ḥan ebu 'ali ḥaşan bîn arslan ḥan* („yüce, ilâhî kudretle desteklenmiş, hak ve dinin yardımcısı, Ḥakan Tavġaç Uluġ Buġra Ḳara Ḥan Ebu 'Ali Hâşan b. Arslan Han“) ve aynı devre âit olup, Yârkend'de tanzim edilmiş olan arapça bir mahkeme vesikasında lekap ve nesebi, daha açık olarak, *eḻ-ḥakanū 'l-eçellū 's-seyyidū 'l-melîkū 'l-mü'eyyedū 'l-muzaḫferū 'l-manşur 'izzū 'd-din müşeyyidū 'd-ḍevleḫi 'l-kaḫire ve burhanū 'l-milḻeti 'l-baḫire ve keḫfū 'l-ümmeḫi 't-taḫire. ġiyaşū 'l-müslimin melîkū 'l-meşriḫi va 'ş-sın taḡgaç buġra ḳara ḥakan ebu 'aliyyinū 'l-ḥaşan bîn süleyman arslan ḳara ḥakan mücteba ḫalifeḫi 'llahi veliyyi ve emiri 'l-mü'minin* („yüce, ulu, ilâhî kudretle desteklenmiş, muzaffer ve gâlip padişah, dinin şerefi, kahir devletin kurucusu, üstün

ve nûrlu milletin delili, pâk ümmetin sığınağı, müslümanların kurtarıcısı şark ile Çin'in hâkimi, mü'minlerin velisi ve emîri olan Allahın halifesinin güzidesi Hâkan Tavğaç Buğra Kara Hâkan Ebu 'Ali Hâşan b. Süleyman Arslan Kara Hâkan") şeklinde kaydedilmiştir.

Yusuf Kaçır Han'ın oğlu ve halefi Buğra-Tigin Süleyman Arslan Han'ın 448 (1056) senesine kadar hükümet sürdüğü doğru ise, bu hükümdarın 24 sene Kâşgar tahtında kalmış olması icap eder. Buna istinâden, bizi burada yakından alâkadar eden oğlu ve halefi Hâşan devri için, şu tarihleri gösterebiliriz: Yusuf'un *Kutağgu bilig*'i takdim ettiği 462 (1069/1070) yılı Hâşan'ın hükümdarlığının 14. yılına ve Yârkend mahkeme vesikasının tanzim edildiği 474 (1082) veya 494 (1101) yılı ise, 26. veya 45. yılına tesâdüf eder. (Vesika zedelenmiş olduğundan, *şeb'in* mi, yoksa *tis'in* mi olduğu iyice okunamıyor; bu tarihlerden birinin kat'ileşmesi için, bu vesika ile birlikte bulunan diğer 14 vesikanın tetkik ve neşrini beklemek lâzımdır). Hâşan'ın Kâşgar tahtına çıktığı vakit kaç yaşında olduğunu tahmin etmek güçtür. Sikkelere göre, kendisinin bir müddet Taraz'da hükümet sürdüğü anlaşılmaktadır. Bunlar Hâşan'ın, daha babasının sağlığında, bu civarın hâkimi sıfatı ile bulunduğu zamana âit olabileceği gibi, tahta geçmesinden sonraya âit de olabilir. Tahta geçtiği vakit pek genç yaşta olmadığını tahmin ettiğimiz bu hükümdarın ölüm senesi olarak gösterilen 1103 tarihi doğru ise, 47 yıl gibi, uzun bir müddet hüküm sürdüğü ve ilerilemiş bir yaşta öldüğü anlaşılır. 1089'da Selçuklu Melikşah ile Özkend'de bir anlaşma yapan Kâşgar hükümdarının da Hâşan olması icap eder.

Hâşan hükümdarlığının 10. senelerinde Kara-Hanlıların asıl sâhası olan şarkî Türkistan'ın islâm eyâletleri ile şimâlde Balasagun ve Taraz bölgelerini hâkimiyeti altına almış, nizâma koymuş ve iyi bir hükümdar ve insan olarak, şöhretini civar memleketlere de yaymış bulunuyordu. İslâm dünyasının şarkında bu devirde vukua gelen hareketler, Gaznelilerin ortadan kalkması, Selçuklu hâkimiyetinin burada daha teşekkül safhasında bulunması ve Mâverâünnehr'deki Kara-Hanlıların kendi aralarındaki mücâdeleler ile normal hayatın çığırından çıkmış olduğu bir zamanda, Kâşgar, ardı-arası kesilmeyen mücâdeleden bıkmış âlim ve mütefekkirler için, arzu edilen bir huzur diyarı sayılmış olabilir. Yârkend'de tanzim edilen mahkeme vesikasında ismi geçen, o civarın hâkim ve kadısı olan şeyh kadı ve imam Ebu Bekir Muḥamməd b. 'Abdü's-Şaməd b. İsmâ'il al-Buḥari'nin de bu devirde aynı duygular ile buralara kadar gelen ve me'muriyet alan şahısların ilki ve sonuncusu olmaması muhtemeldir.

★

IV. Kara-Hanlılar devrinde yazılan eserler. Kara-Hanlılar devrinde türklerin fikir ve san'at hayatları hakkında mâlûmat veren hiç bir esere sâhip değiliz. Orta Asya tarihine âit kaynakları büyük bir ihtimam ile gözden geçiren Barthold Kara-Hanlılar sâhasında yazılmış ancak bir kaç eser ismi zikretmektedir. Bunlardan biri — Meḥdū'd-Din Muḥamməd b. 'Adnan'ın Türkistan ve Hitay tarihine âit eseri olup, İbrahim b. Naşr (ölm. 460 — 1068) için yazılmıştır. Eser bize kadar gelmemiştir. Eserin Türkistan'a âit kısmından 'Avfi (ölm. 630 = 1233) istifâde etmiş ve Kara-Hanlılar sülâlesinin cediti Kara Han hakkındaki efsânevi menkıbeyi nakletmiştir. Hitay tarihi kısmından ise, Şükru'llah Zeki'nin *Behçetü't-tevarih* (aş.-yk. 861 = 1457)'inde zikredilmektedir. İkinci eser — Muḥamməd b. 'Ali al-Katib al-Semerḳandi'nin *Ağrazu's-siyase fi 'ilmü'r-riyase*'si olup, Meḥud b. 'Alî (488 — 490 = 1095 — 1097) için yazılmıştır. Bir nüshası zamanımıza kadar gelen bu eser (bk. Cod. Lugd., 904), Selçuklulardan Sencer (ölm. 552 = 1157) dâhil, muhtelif hükümdarların hâl tercümelerinden, ekseriya fıkralar hâlinde, bahsetmektedir. Eserin Meḥud devrine âit vak'aları ihtivâ eden kısmı en mühim olanıdır.

Asıl Kara-Hanlıların merkezinde yaşamış olan âlimlerden yalnız birinin eserleri mâlûmdur. Bu âlim Ebu'l-Fütuh 'Abdü'l-Gafir (veya 'Abdü'l-Gaffar) b. Huşeyni'l-Alma'iyü'l-Kacḳari (ölm. 476 = 1083?)'dir. Müellifin babası, oğlunun vefatından sonra, 486 (1093)'da ölmüştür. Müellifin Kâşgar tarihi hakkında yazmış olduğu eserden Çemal Ḳarşi istifâde etmiştir (aş. bk.). İkinci eseri olan *Mu'cemü's-şüyuh*, Şem'ani'de zikredilmektedir. Daha sonraki devrelerde Kâşgar'da yaşamış olan âlimlerden biri de Çemal Ḳarşi (Ebu'l-Fazl b. Muḥamməd)'dir. Babası Balasagunlu olup, kendisi Almalık'ta doğmuş olan Çemal Ḳarşi 681 (1282)'de el-Cevhəri'nin *aş-Şihah fi'l-luğa* adlı lûgatini, *aş-Şurah* adı ile, arapçadan farsçaya tercüme etmiş ve XIV. asrın tam başlarında buna arapça bir ilâve (*Mülhakatü's-şurah*) eklemiştir. Bu ilâvede Çemal Ḳarşi bâzi orta Asya sülâleleri ile bilhassa buralarda meşhûr olan şeyh ve âlimler hakkında mâlûmat vermiştir. XVI. asır müelliflerinden Muḥamməd Hâydâr, Çemal Ḳarşi'yi Balasagun'a karşı tarafgirlik göstermiş olmakla itham eder. Çemal Ḳarşi her şehrin mühim şahsiyetlerini zikrederken, Semerkandlılardan 10 şahsı noksan saydığı hâlde, Balasagunluları o kadar fazla göstermiştir ki, tek bir şehirde aynı devirde o kadar çok mühim şahsın bir arada bulunabilmesini Muḥamməd Hâydâr mâkûl bulmamaktadır. Fakat bu eserin bugüne kadar ele geçen nüshasında böyle bir şey görünmemekte ve hattâ Balasagun zikr bile edil-

memektedir. Burada müellif, Balasagun'a mensûp olmak üzere, ancak kendi şeyhi Şemsü'd-Din Eyyub ile oğlu Rûknü'd-Din Ahammed'i zikretmiştir. Bütün bunlardan Cemal Karşı'nın eserinin tam nüshası zamanımıza kadar gelmediği veya Muhammed Haydar'ın ona âit olarak bahsettiği eserin hâlâ ele geçmemiş olduğu neticesine varılabilir.

Barthold Kara-Hanlılar devleti sâhasında tarihe âit pek çok eser yazılmamış olduğu fikrindedir; buna bilhassa şark tarihçilerinin bu sâhaya âit bütün mâlûmatı İran'da yazılmış eserlerden almış olmalarını delil göstermektedir. *Kitadğu bilig* şâiri Yusuf'un büyük türk hükümdarı Toğça Alp Er (Efrasyâb) hakkındaki mâlûmatı İran kaynaklarından öğrendiğini kaydetmiş olması da, buna ilâve edilebilir (bk. beyit 280—282). Tarihe âit olanlar dışında kalan eserler hakkındaki mâlûmatımız daha azdır. Yusuf'un *Kitadğu bilig*'de her fırsatta fikirlerine mürâcaat ettiği şahıslar ile isimlerini zikretmediği devlet adamlarının sözleri halk arasında dolaşacak şifâhî nakillere benzemediği gibi, Mağmud Kaşğari'nin eserinde gördüğümüz edebî parçaların da hepsi halk edebiyatı mahsûlü olmasa gerektir. Mağmud'un „türk şâirinin adı“ diye târif ettiği Çuçu belki fazla izaha lüzûm göstermeyen mâlûm bir şahsiyet idi. Türk milletinin ayrı-ayrı devirlerini bildiren en mühim eserler bugüne kadar az-çok birer tesâdüf eseri olarak keşfedilmiştir. Orhun âbideleri ve hâlâ pek az kısmını görebildiğimiz muazzam uyur edebiyatı bu şekilde mâlûm olmuştur. Fakat artık türk siyâset, edebiyat ve umûmiyetle kültür tarihinin aydınlanması için, böyle tesâdüfleri beklemek doğru olmasa gerektir. Bir taraftan eski türk kültür merkezleri sâhalarında, bir plân dâhilinde, kazılara devam etmek zarûri bir vazife olduğu gibi, diğer taraftan da dünya kütüphanelerinin tozları arasında aynı tarzda yapılacak planlı araştırmalardan da çok verimli neticeler alınacağını söylemeğe bile lüzûm yoktur.

★

V. Yusuf Haş Hacib. Yusuf ile Mağmud aynı devir ve aynı muhitin yetiştirdiği türk münevverlerinin mümessilidirler. Eserlerini birbirinden uzakta yazmış, birbirlerini tanımamış ve bilmemiş olmalarına rağmen, ikisi de aynı mâlzeme üzerinde çalışmışlar ve birbirini tamamlamışlardır. Bunlardan Mağmud, bilhassa dil sâhasında, devri için orijinal modern bir filolog zihniyeti ile çalışan ve nisbeten yeni olan mukayeseli dil tetkiki tarihinde mühim bir yer almağa hak kazanmış olan bir türk âlimidir. Mağmud'un alâkası yalnız dil sâhasına inhisar etmemiştir. O türk milleti ve türk memleketleri hakkında tarihî mâlûmatı ihmâl etmediği

gibi, kendi devri için de kıymetli müşâhedelere sâhiptir. Türk dünyasının mühim bir kısmını dolaşmış, türk halkının yaşayışını görmüş, kendisinin bizzat göremediği türk kavim ve ülkeleri hakkında mâlûmat toplamış, geniş sâhaya yayılmış olan bu kavimlerin oturdukları yerleri bir harita üzerinde tesbit etmiş ve ayrı türk boylarının birbirleri ile olan münâsebetlerini tetkik etmiştir. Eserine, her hângi bir sözün tevsiki için koyduğu edebî parçalar her hâlde yalnız bu maksatla toplanmış şeyler olmayıp, icabında mürâcaat ettiği ve el altında bulundurduğu eserlerden alınmış olacaktır. Belki Mağmud bu eserlerden başka bir şekilde de istifâde etmiştir. Mağmud'un, yazmış olduğunu söylediği, fakat bugüne kadar meçhûl kalmış olan gramer kitabından başka, diğer eserleri de olduğunu tahmin etmek yerinde olur. Mağmud'un bize kadar gelmiş olan eserinden, onun daha çok türk millî bünyesinin dış kısmı ile ilgili olduğu görülüyor. Yusuf ise, bu millî bünyenin iç kısmı üzerinde durmaktadır. O da milletin tarihine ve türk fikir mahsûllerine yakından vâkıftır ve sırası geldikçe bunlardan bol-bol istifâde ediyor. Türklerin ictimâî teşkilâtını yakından biliyor. Gençliğinden beri türk devlet teşkilâtı içinde mühim vazifeler görmüş ve belki de ölünceye kadar aynı teşkilât içinde çalışmakta devam etmiştir. Yusuf'un eseri ilk bakışta doğrudan-doğruya devlet teşkilâtı ile alâkadar gibi görünürse de, şâir eserinde, tecrübenin verdirği bir olgunlukla, cemiyeti teşkil eden ferdler ile bunların cemiyet içindeki mevki ve vazifelerini tâyin etmeğe daha çok yer ayırmaktadır.

★

Kitadğu bilig'in yazıldığı devir ve muhitin ictimâî bünyesi, gerek ayrı ferdler, gerek ayrı sınıf ve zümrelerin bilgi ve fikir seviyeleri ile bir de bu sâhalarda türklerin kendileri tarafından inkişâf ettirilmiş olan husûsiyetler ve komşu millet ve kültür dâireleri ile olan münâsebetlerinin eserdeki akisleri üzerinde, ileride, eserin tahlîli sırasında, ayrıca durulacaktır. Yusuf bu meselelere bâzan bunlara tahsis etmiş olduğu ayrı bâblarda ve bâzan da dolayısı ile temas etmektedir. Eserin esasını teşkil eden kâmil insan mefhum ve târifi yanında, daha bir çok faziletler vardır. Bunlar arasında her türlü bilgi edinmek, okumak, yazmak, güzel yazmak, „bütün“ alfabeleri ve „bütün“ dilleri bilmek, şiir yazmak, belâgat, hesap ve hendese öğrenmek, hey'et ilmine vâkıf olmak, tıp bilmek, rüyâ tâbir etmek v.b. v.b. gibi, devrin ilim şubelerini teşkil eden mevzûlar bulunduğu gibi, türk muhitine hâs avcılık, kuşçuluk, ok atmak, çögen ve satranç oyunları gibi, mahâretlere âit bahisler de vardır. Bâzan bunların büyük bir kısmının bir tek şahısta toplanmış olması da

istenilmektedir. Yusuf bunları bâzan ayrı bir bilgi şûbesi gibi vasıflandırıyor ve bâzan bunların ictimâ'î hayatta amelî tatbiki üzerinde duruyor. Yusuf, münevver ve mütefekkir bir şahsiyet sıfatı ile, kendi devir ve muhitinde elde edilebilecek bütün bilgi ve fikirleri edinmeğe çalışmış olduğu gibi, bunların bir kısmını bizzat elde etmiş olması da tabî'dir. İlim şûbelerinin bir kısmının, eserde kullanılan ıstılahlara göre, arapça ve farsça eserlerden istifâde sureti ile elde edilmiş olduğu anlaşılmaktadır. Yusuf'un arapça ve farsça bildiği ve islâm dünyasını alâkadar eden ilim şûbeleri ile edebiyatlarını tâkip etmiş olduğu eserin tetkikinden kolaylıkla anlaşılacağı gibi, kitapta bu muhitin eski türk mâlzesmesini teşkil eden burkancılık kültür ve felsefesine de âşinâ olduğunu belirten emâreler eksik değildir. Bilhassa bilgi nazariyesinde bu sonuncu felsefenin te'siri görülmektedir. Mansıp sâhiplerinde ve bilhassa devlet reislerinde bulunması lâzım gelen vasıflarda, Yusuf ile islâm âleminin ilk ve büyük feylesofu Farabi (ölm. 950) arasında çok sıkı bir yakınlık vardır (krş. S. Maksudî Arsal, *Hukuk felsefesi tarihi*, İstanbul, 1946, s. 130 v.d.). Şâirin soydaş ve vatandaşı olan Farabi'nin eserlerini mütâlea etmiş ve onun fikirlerini belki her kesten daha iyi anlamış olduğunu kabûl etmek mümkündür. X. ve XI. asırların başlıca mümessillerinden olan bu iki mütefekkirin eserlerini mukayeseli bir tetkike tâbi tutmak, bu yakınlığın nerelere kadar gittiğini göstereceği gibi, türk fikir hayatının gelişmesini izaha yarayacak mühim neticeler de verebilecektir.

★

Yusuf kendi adını eserinde yalnız bir defa zikretmektedir (bk. beyit 6627). Onun hâl tercümesi hakkında bildiklerimiz, *Kitâdğu bilig*'i okuyuculara takdim etmek maksadı ile, sonradan eklenmiş olan manzûm ve mensûr mukaddimelerde verilen mülûmata inhisar etmektedir. Bunlardan anlaşıldığına göre, şâir Balasagun = Kuz-Ordu (A ve C nüshalarının müstensihleri bu ismi artık bilmiyorlar)'da doğmuştur. Asıl bir âileye mensûp olup, ilmi, faziletleri, zühd ve takvası ile cemiyetin içinde en yüksek hurmet mertebesine ermiş bir zâttir. Eserini Balasagun'da yazmağa başlamış, sonra Kâşgar'a giderek, orada tamamlamış ve Tavğaç Kara Buğra hanın huzûrunda okumuştur. Hükümdar, şâirin kalem kudretini takdir ederek, ona iltifat etmiş ve yanına alarak, ona *haş hacib* unvanını vermiştir. Bundan dolayı adı Yusuf Haş Hacib veya Yusuf Uluğ Haş Hacib diye meşhûr olmuştur.

Eserin içinde, şâirin temas ettiği mevzûlardan hayatının bâzı noktalarını, bir dereceye kadar, tesbit veya tahmin etmek mümkün ise de,

tam bir hâl tercümesini vücuda getirmeğe, tabî'î, imkân yoktur. Üzerinde 18 ay uğraştığı eserini 462 (1069/1070)'da tamamladığına ve yazmağa başladığı vakit 50 yaşlarında bulunduğu bakılırsa, Yusuf 410 (1019) yılı civarında doğmuş olmalıdır. Ölümü hakkında mâlûmatımız yoktur. Eserin ilâve kısmında, kendisinden bahsederken, ihtiyarladığını, hayatını insanlara hizmetle geçirerek, Tanrıya ibâdetle geç kaldığını söylemesinden, oldukça uzun yaşamış olduğu düşünülebilir.

★

Eserin metni tamamıyla anlaşılmadan ve eserde geçen bahisler üzerinde mümkün olan bütün tahliller yapılmadan, ayrı-ayrı parçalardan her hâangi bir netice çıkarmağa kalkışmak, insanı yanlış yollara sevk edebilir. Nitekim bugüne kadar yapılan bâzı tecrübelerde de bunu görmekteyiz. Bu ihtiyat kapısını açık bırakmak şartı ile, *Kitâdğu bilig*'de *kut* (saâdet, ikbâl, devlet)'u temsil eden Ay-Toldı ile *ukuš* (akıl)'u temsil eden Ögdülmüş'in şahıslarında şâirin kendisini tasvir etmiş olduğunu söyleyebiliriz. Bu ikisi hakkında eserden öğrendiklerimiz Yusuf'un şahsı hakkında bildiklerimize uymaktadır. Bu karşılaştırmada, tabî'î, eserdeki hareketlerin inkişâfı ve harekete iştirâk eden şahısların oynadıkları roller dolayısı ile zarûrî olan farklar göz önünde tutulmalıdır. Her türlü faziletlere sâhip, fakat kendi muhitinde bu faziletlerinden istifâde edemediği için, vaktini boş geçiren Ay-Toldı, bir gün hükümdar Kün-Togdı'nın iyiliklerini, meziyetlerini ve kendi etrafına faziletli adamları topladığını öğreniyor ve onun hizmetine girmek, kendisine faydalı olmak niyeti ile, uzun ve eziyetli bir yolculuğa katlanarak, hükümdarın bulunduğu şehre gidiyor. Yanında götürdüğü altından, kendisinin servet sâhibi olduğu ve hükümdarın hizmetine girmek arzusunun yalnız kazanç maksadı ile değil, ona hakikaten hizmet etmek emeli ile olduğu anlaşılıyor. Bu seyâhat ve yabancı şehirdeki ilk günler, şâir tarafından, çok tabî'î bir eda ile ve hissedilerek yazılmıştır. Bu kısımda Ay-Toldı'nın seyâhati hakkındaki tasvir ile bu seyâhate sâik olan fikrin şâirin doğrudan-doğruya kendi hayat ve tecrübesinden çıkarılmış olması mümkündür. Şâirin bu hükümdar ile, daha tahta çıkmadan, onun Taraz hâkimi bulunduğu esnâda, karşılaşmış ve onu yakından tanımış olması ve sonra tahta çıkınca, onun yanına gitmiş olması da muhtemeldir.

Kitapta Ay-Toldı'nın bundan sonraki husûsî hayatı hakkında mâlûmat yoktur. Yalnız ihtiyarlayarak, ölüm yatağına düşünce, daha genç yaşında olduğu anlaşılan oğlu Ögdülmüş meydana çıkıyor. Gerçi *oğul* tâbiri, eserin bâzı yerlerinde, umumiyetle küçüklerle hitap için kullanılmakta ise de, bu kelimeyi, 186.—190. beyitlerde Yusuf'un kendi oğlu

mânasında anlamak da mümkündür. Şâirin dağınık veya toplu bir hâlde kendi hâlet-i rûhiyesini anlatan parçalar ile Ögdülmiş'in hayatının son zamanları karşılaştırılırsa, Ögdülmiş'in tasvirinde de tekrar Y u s u f'un kendisini bulmak mümkündür. Bilhassa hayatının sonlarına doğru Ögdülmiş'in, kendisini sıkı bir nefis muhâbesesinden geçirerek, dünya işlerini bırakmak ve ibâdetle meşgûl olmak arzusu, şâirin eserinin sonunda kendisi hakkında söylediği sözlere tamâmen uymaktadır.

Bununla berâber *Ḳutaḍḡu bilig*'in bir otobiyografi olduğu düşüncesine kapılmamalıdır. Eserde tasvir edilen hayat ile idealize edilmiş olan şahısların şâirin kendi devrinden evvelki bir zamana âit olduğu açıkça bellidir. Y u s u f bu şekilde ideal ferdlerden teşekkül eden cemiyet ve devleti göz önünde canlandırdıktan sonra, kendi devrinden acı-acı şikâyet etmekte ve eserinde büyük bir meziyet olarak gösterdiği hareket ve düşüncelerin artık kalmadığını söylemektedir (bk. beyit 6427—6528: „onlar o zaman adam idi iseler, bugünkü halk nedir; eğer biz adam isek, onlara şüphesiz melek demeli“). Eserin kaleme alınmasında asıl maksadın insanları şâirin tasavvur ettiği ideal bir hayata kavuşturmak olduğu açıktır.

★

Y u s u f inanmış bir müslümandır. O Allahın varlığına ve birliğine, akla müracaat etmeden, gönülden inanıyor. Allah insanı seçerek yaratmış ve ona en büyük faziletleri vermiştir. Her iyilik ve kötülük Allaha gelmekle berâber, insan ne ekerse, onu biçer. İbâdet lâzımdır, fakat bu tek başına bir gâye değildir. İnsanın iyiliği, onun cemiyet içinde faydalı olup-olmaması ile ölçülür. Bu mevzûda Ögdülmiş ile Odğurmuş arasında geçen muhâvere dikkate değer. Ölüm mefhûmu, insanları iyi yola sevk etmek için, en mühim âmillerden biridir. İyi ve kötü şahıslar için, ecir ve ceza olarak, cennet ve cehennemden ziyâde, bu dünyada insanların onlar hakkında verdikleri hüküm mühimdir. İyi ad bırakarak ölmek ve öldükten sonra, bu iyi ad sâyesinde, yaşamakta devam etmek — işte insan için en yüksek gâye ve asıl mükâfat budur.

Yukarıda da işaret edildiği gibi, Y u s u f, devrinin en geniş mânada, bir âlim ve mütefekkiridir. Onun askerî zümre ile alâkası olmadığı, bu zümreye temas ettiği vakit kullandığı ifâde tarzından açıkça bellidir. Y u s u f, gerek şâir ve gerek mütefekkir sıfatı ile, kendi ehemmiyetini müdriktir ve bunu iftiharla ifâde etmekten geri kalmıyor. Kitabın ithâfiyesinde (bk. beyit 112 — 115) eserinin ebediyeti hakkında söylediklerinden ne kadar emin olduğu, aradan dokuz asır geçtikten sonra, bunun şimdi her kes tarafından tasdik edilmesi ile sâbittir ve şahsiyetinin kuv-

vetini göstermek için, bu bile kâfi bir delildir. O yalnız eserini ithaf ettiği ve zamanla unutulacak bir hâle gelmiş olduğunu gördüğümüz hükümlerine yeniden bir hayat bağışlamakla kalmamış, türk tarihinin mühim bir devresi için, kendisinin severek kullandığı bir tâbir ile, sönmeyen bir meş'ale yakmıştır.

★

VI. *Ḳutaḍḡu bilig*. *Ḳutaḍḡu bilig*, isminden de anlaşıldığı gibi (*ḡut-aḡḡu bil-i-g*), insana her iki dünyada, tam mânası ile, kutlu olmak için lâzım olan yolu göstermek maksadı ile, kaleme alınmış bir eserdir. Birbiri ile çok sıkı bağlı olan ferd, cemiyet ve devlet hayatının ideal bir şekilde tanzimi için lâzım olan zihniyet, bilgi ve faziletlerin ne olduğu ve bunların ne şekilde elde edileceği ve nasıl kullanılacağı üzerinde duran şâir-mütefekkir, bununla kendi devrinde gündelik hayatın üstüne yükselenlerin düşüncelerine tercüman olmuştur. O, bir çoklarının ısrarla iddia ettikleri gibi, mansıp sâhiplerine, iyi olmaları için, tatsız mecazlarla, ahlâk dersi veren kuru bir nasihatçı değildir. Y u s u f, bu eseri ile, insan hayatının mânasını tahlil ve onun cemiyet ve dolayısı ile devlet içindeki vazifesini tâyin eden bir felsefe, bir hayat felsefesi sistemi kurmuştur.

Y u s u f'un *Ḳutaḍḡu bilig*'i ne gibi sâiklerin te'siri ile kaleme almış olduğu, açık olarak, bilinmemekle berâber, eserde bunun dışarıdan gelen bir emir veya arzu üzerine yazılmış olduğunu gösteren bir işarete de tesâdüf edilmiyor. Bu devirde orta Asya'da hânedân mensûplarının birbirine karşı mücadelelerinin kuvvetlenmiş olması ve bu iç kargaşalık arasında, gerek ayrı ferdlerin vaziyetinin ve gerek cemiyet ve devlet esâslarının sarsılmış bulunması göz önünde tutulursa, cemiyetin temelini teşkil eden ahlâk prensiplerini yeniden tanzim etmenin bir zarûret hâline gelmiş olduğu düşünülebilir. Y u s u f eserinin ayrı bir bâbında, şâirlerin vazifesi mansıp sâhiplerini medih veya zemetmekten ibâret olup, hatırları kıldan ince, dilleri kılıçtan keskin bulunan bu şâirler ile, onlara her istediklerini vermek sureti ile, iyi geçirmek ve kendisini onların dilinden kurtarmak mümkün olduğunu söylemekle berâber, kendisi bu şâirler zümresinden değildir ve eserini göze girmek, iltifat görmek ve ihsan koparmak maksadı ile, yalnız şahsî menfaatlerini sağlamak için yazmamıştır. Yoksa Y u s u f'un eseri de, bir medhiye mecmuası olurdu. Hâlbuki burada ferd ve mansıp sâhiplerinden tahakkuku her devirde güç olan fazilet ve fedakârlıklar istenilmekte ve geçmiş günlerde ideal bir cemiyetin tasviri yolu ile, şâir kendi devrini tenkit etmektedir. Şahsî ihtiraslar ve geçici menfaatler arkasından koşuşan insanlar arasında

şâir-mütefekkirin ortaya koyduğu fikrin müdâfaası kolay olmamıştır. Şâir, bu eseri sâyesinde, *haş hacib* veya *uluğ hacib* mevkiini elde etmiş ise, bu belki de hükümdarın şahsî muhabbeti sâyesinde olmuştur. Fakat Yusuf'u vakit-vakit acı şikâyetlere sevkeden etrafındakilerin „dikenleri“ şâiri râhat bırakmamıştır. Yalnız nasıl olduğunu kolayca tasavvur edebileceğimiz böyle bir muhitte değil, bugün dahi böyle bir tezle ortaya çıkacak bir mütefekkirin karşılaşacağı zihniyet göz önüne getirilirse, eserin içten gelen bir duygu ve içinde bulunduğu cemiyete karşı derin bir mes'ûliyet hissi ile kaleme alınmış olduğu düşüncesi kuvvetlenir ve şâir bir mücâhit mertebesine yükselir.

Türk yazı dili mâlzemesine hâkim ve inceliklerine vâkıf olan ve bu sâhada uyurların an'anesini devam ve inkişâf ettiren şâir eserinde, iran san'atkârlarını örnek tutarak, arüz kalıbını kullanmıştır. Bunun kendisi için büyük bir meziyet veya kusur olduğu hakkında her hâangi bir mütaleada bulunmadan önce, eğer umumiyetle böyle bir mesele bahis mevzuu olabilirse, hiç değilse, çağdaşlarının eserlerinin meydana çıkmasını beklemek daha doğru olur. Eser, şâirin intihap etmiş olduğu yarı hikâye ve yarı temsil tarzında, arada hareketi hazırlayıcı ve izah edici monologlar ve canlı tabiat tasvirleri ile süslenmiş olan sahneleri ile, bütün olarak, öyle mükemmel bir üslûp ve mimari içine yerleştirilmiştir ki, bu mâlzemeye başka ne gibi bir şekil verilebileceğini düşünmek bile güçtür.

★

Qutadğu bilig'de şâirin, asıl maksadı olan ideal bir hayat nizamını ifâde ederken, içinde bulunduğu muhite ne dereceye kadar temas etmiş ve hayatın realitelerine ne kadar yer vermiş olduğu meselesine gelince, yukarıda da işâret edildiği gibi, eserin her bakımdan tahlili ve tetkiki yapıncaya kadar, bu hususta kat'î bir söz söylemek doğru olmayacaktır. Bu mesele üzerinde düşünürken, Yusuf'un, her şeyden önce, bir şâir olduğunu unutmamak lâzımdır. *Qutadğu bilig* ne vak'aları nakleden bir tarih, ne mıntaka ve şehirleri tasvir eden bir coğrafya, ne din âlimlerinin icihadlarını toplayan bir te'lif, ne hakîmlerin fikirlerine istinat eden bir felsefe ve ne de şeyhlerin vecîzelerine dayanan bir nasihat kitabıdır. Bura da yakından tasrih ve târif edilen hiç bir isme tesâdüf edilmiyor. Bir edebî eserden bu gibi teferruatı beklemek ve eseri, ayrı sâhaların karanlık noktalarını aydınlatmağa yarayıp-yaramaması bakımından, kıymetlendirmeğe çalışmak çok dar görüşlülük olurdu. Yusuf, gündelik hayat kaygularının üstüne çıkmış ve kendi muhitinin seviyesinden çok yükselmiş olmakla berâber, insan olarak, o da muhitin bir semeresidir; düşünce ve tasvirlerini muhitinin mâlzemesi ile ifâde etmek ve

anlatmak istediklerini de dinleyenlerin anlayabileceği şekil ve usûller ile terennüm etmek mecbûriyetindedir. Şâir eserinde, devrinin üslûp ve tarzına uyarak, kendi fikirlerini takviye için, bugün yapıldığından daha çok, muhitin fikir mahsûllerine müracaat etmiş görünmektedir. Eğer bu müracaat edilen şahıs ve eserler bugün bizim için bir şey ifâde etmiyorsa, burada kabahat şâirde değil, o günkü türk muhiti ile bugünkü arasındaki seviye farkında ve o devir hakkında hiç bir mâlûmata sâhip olmayan ve belki de bu yolda hiç bir esâslı teşebbüste bulunmayan ilim muhitimizdedir. Gün geçtikçe bu hususların daha iyi aydınlanacağında şüphe etmeğe hakkımız olmadığı gibi, buna mahal de yoktur. Eserde türlü mevzûlara âit fikirleri nakledilen ve cemiyetin muhtelif zümrelerine mensûp bulunan şahısların isimleri geçmektedir ki, bunların ya şâirin devrinde yaşayan veya eserleri ile tanınan veyahut bu gibi vesileler ile böyle eserlerde adları geçen mârûf kimseler olduğunda şüphe yoktur. Msl. bunlar arasında *böke yağusu* (5043, 5523), *ıla atlığı* (841, 1629, 2319), *ıla begi* (1779), *ıla erkini* (4752), *il kænd begi* (216, 3460), *uluğ kænd begi* (5354), *öge buyrukı* (2941), *ötügen begi* (1962, 2682), *türk buyrukı* (1163), *türk hanı* (3817), *uç ordu begi* (1594), *uç ordu hanı* (2966, 3815) ve *yağma begi* (1758) gibi, nisbeten tasrih edilmiş olan şahsiyetler ve *buçun başçısı*, *ajun tutğuçı*, *ajun ilçisi*, *ajunçı beg*, *ilçi beg*, *ilçi büğü*, *büğü beg*, *büğü bilge beg*, *büğü ilçii beg*, *törü bilmiş er*, *törü birgüçi* v. b. gibi, imâlarla zikri geçen devlet adamları yanında, âlim, hakîm, şâir, muallim, kumandan, kahraman, tecrübeli ihtiyar, rûhâniler zümresine mensûp zâtlar, zâhid ve başka bir çok kimselerin fikirleri söylenmekte ve arapça eserler (*tazi tili*) ile iran uleması (*tejik bilgesi*) zikredilmektedir. Hükümdar, âkıbeti temsil eden Oğğurmuş ile görüşlükten sonra, dünyadaki hayatın ne olduğunu anlayarak, üzerindeki ağır yükü taşımakta devam etmek istemediğini Ögdülmüş'e söylemesi üzerine, bu zât, hükümdarın yapacağı işleri hâtırlatıyor ve ona iyi ad kazanmak için, yeni bir faâliyet sâhası gösteriyor. Müslümanların birbirine karşı kardeş olduklarını, onlara karışmamak lâzım geldiğini, fakat kâfirlere karşı harekete geçmesini, ev barklarını yakmasını, çoluk-çocuğunu esir etmesini, mallarının hazineye alınmasını, „burhanını“ kırarak, yerine mescid yapmasını ve onlar arasında islâmiyeti yaymasını tavsiye ediyor. Şâir bununla Kâşgar zimamdarlarının, devlet garbî Türkistan işlerine karışacak durumda olmadığından, daha çok şarka doğru, burkancı uygurlar ve onların komşularına karşı, hareket edilmesi ve bunun aynı zamanda dinî bir vazife olduğu hakkındaki fikirlerine tercüman olmuş olacaktır. *Qutadğu bilig*'de askerî kuvvet hakkında yürütülen mütâlealardan da bu devletin pek büyük teşebbüslere girişecek bir durumda bu-

lunmadığı neticesini çıkarmak mümkündür. Yusuf'un eserinde kendi devir ve muhitine temas ettiği noktaların yalnız bu gelişi-güzel çıkarılmış bir kaç misâle inhisar etmediğini hatırlatmağa bile lüzûm yoktur.

VII. *Ḳutaḍḡu bilig*'in asıl nüshaları. *Ḳutaḍḡu bilig*'in bundan sonraki tarihi de mühimdir. Kitabın, yazıldıktan bir müddet sonra, unutulmuş veya çok dar bir muhitin istifâdesine münhasır kalmış olduḡu anlaşılıyor. Eserin kıymetini takdir eden zümrelerce, *Ḳutaḍḡu bilig* iki defa tarihin karanlık perdesi arkasından aydınlığa çıkarılmıştır. Her iki defasında da esere eklenmiş olan mukaddimeler, bunları yazanların fikir seviyelerini gösterdiği gibi, bu muhitlerin eser hakkındaki görüşlerini de ihtivâ etmektedir. Bu sonradan yazılmış olan satırlarda, türk tarihi ve bilhassa kültür tarihi için, istifâde edebileceğimiz bâzı noktalar da vardır.

Yusuf kendi eserini kısa, fakat veciz bir şekilde takdim etmiştir (bk. beyit 350—352):

*kıtab atı urdum ḡutaḍḡu bilig
ḡutaḍḡu okıḡlıḡa tutsu elig
sözüm sözledim men bitidim bitig
sunup iki ajunnu tutḡu elig
kişi iki ajunnu tutsa ḡutun
ḡutaḍḡmış bolur bu sözüm çin bütün*

(„Kitap adını *Ḳutaḍḡu bilig* koydum; okuyana kutlu olsun ve ona yol göstereyim. Sözümü söyledim ve eserimi yazdım; elini uzatan iki dünyayı kut ile tutarsa, o kutlu olmuş olur; bu sözüm doğrudur, inan“).

Eserin esâsını teşkil eden dört şey (*neḡ*) ile bunları canlandırarak timsâli şahsiyetler şunlardır (bk. beyit 355—357): 1. Kün-Toḡdı — *könü törü* (doḡru kanun), 2. Ay-Toldı — *ḡut* (saâdet, ikbâl, devlet), 3. Öḡdülmüş — *uḡuş* (akıl) ve 4. Öḡürmüş — *akıḡbet* (hayatın sonu).

Kitaba ilk ilâve edilen manzûm mukaddimede, bir taraftan eserin kendisi ve müellifi hakkında mâlûmat verilmekte, diḡer taraftan mukaddimeyi yazanın fikirlerine göre, eserin en mühim kısımları tebârüz ettirilmektedir. Bu 77 beyitlik mukaddimeyi yazan şâir, gerek kendisi, gerek muhiti ve devri hakkında açık bir fikir edinmemize yarayacak bir ip ucu vermemiştir. *Ḳutaḍḡu bilig*'in üslûbunu benimsemiş olan bu şâirin, eserin esâs fikrini iyi kavramış olmasına rağmen, terkip kudretine sâhip bir san'atkâr olduḡu görülüyor. Türk muhitinde daha son-

raları umûmi olan bâzı tâbir ve ıstılâhlar dışında, manzûm mukaddime-nin dili *Ḳutaḍḡu bilig*'inkine çok yakındır. Bu mukaddimededen artık bu muhitte bir çok türklerin *Ḳutaḍḡu bilig*'in mânâsını doğrudan-doğruya anlayamadıkları ve izâha lüzûm görüldüḡü, eserin „Buḡra Ḥan vakti içinde“, „han dilince“, söylendiḡi ve „Kâsḡar ilinde“ tamamlandığı kaydı ile, arapça ve farsçaya mukabil, „bizim dilimiz“ ve kendi şiiiri için, „türkçe“ tâbirlerini kullanmasından, mukaddimeyi yazan şâirin Kâsḡar dışında ve daha sonraki bir devre mensûp olduḡu anlaşılıyor. Mukaddimede, *bu* zamîrinin kalkanılışı karışıktır ve ifâdesinden kat'î hüküm çıkarılmak istenilirse, bu noktanın göz önün tutulması lâzımdır. Mukaddimeyi yazanın, Balasagun yerine, Kuz-Ordu ismini kullanmış olmasının da, devrini tâyinde bir yardımcı olacağı gibi, mukaddimede eseri tavsif eden ve eser hakkında muhitin telâkkisini gösteren beyitlerden de bu hususta istifâde edilebilir.

Bu mukaddimeye göre, eser çok kıymetli bilgileri ve hakîmlerin sözleri ile te'yit edilmiş bir çok fikirleri ihtivâ eden, çok faydalı ve hiç bir zararı olmayan „aziz“ bir kitaptır. Bu kitap her kesin işine yaradığı gibi, bilhassa hükümdarlara (burada *ilig* veya *beg* yerine *meḡlik* tâbiri kullanılmaktadır) memleket idâresi için lüzûmludur. Bir devletin ayakta durması veya yıkılması sebeplerini izah eder ve onu korumanın şartlarını anlatır. Bunda memleketi idâre etmek için lâzım olan vasıfları, hükümdarların halk ve halkın hükümdarlara karşı haklarını, halkın itaatli olması için, hükümdarların tebaasına nasıl muâmele edeceği, kendisine kimleri yakın ve kendisinden kimleri uzak tutacağı, idârede nasıl bir siyâset ve ferâset kullanacağı anlatılır ve askerinin tanzimi ve harbetmek usûlleri ile düşmanın maḡlûp edilmesi için çâreler gösterilir. Çin ve Maçın hakîmleri ve şark ilindeki bütün türk ve çin bu kitabın faydalı bir eser olduğunda müttefiktirler. Şark meliki ve Maçın beylerinin hepsi bu kitabı benimsemişlerdir. Miras yolu ile kendilerine intikal eden bu eseri başkalarına vermemişlerdir. Aynı memleket, şehir ve saraylarda bu illerin hakîmleri, kendi âdet ve usûllerine göre, kitaba ayrı-ayrı ad vermişlerdir; çinliler — *Ḳeḡebü 'l-müluk*, maçinliler — *Ḳenisü 'l-meḡalîk*, şark ilinin büyükleri — *Ziḡneḡü 'l-ümeḡa*, iranlılar — *Şahname* ve turanlılar — *Ḳutaḍḡu bilig* demişlerdir.

Bunlardan anlaşıldığına göre, mukaddimeyi yazan ve dolayısı ile onun muhiti *Ḳutaḍḡu bilig*'i daha çok bir nevi siyâsetnâme telâkki etmektedir. Türklerin muhtelif zümrelerce esere verilmiş olduḡu söylenen diḡer isimler de bunun bu şekilde anlaşıldığını göstermektedir. Eserin asıl insânî ve beşerî kıymeti bu suretle ikinci plâna atılarak, kitapta çok tâli bir yer işḡal eden meselelerden bâzıları, msî. askerlik

işleri, ön plâna alınmıştır. Arapça ve farsçada pek çok kitap olduğu hâlde, şark ilinde ve bütün türk ve Çin'de bunun gibi bir kitabın, bundan evvel ve sonra, yazılmamış olması kaydından da, bu mukaddimeyi yazanın ve muhitinin irfanca pek parlak bir seviyede olmadığı kanaati hâsıl oluyor. Eserin üzerine bina edilmiş olduğu 4 temelin (burada: *nik şerif*) üçüncüsü olan *ukuš*, mukaddimede *hîred*, dördüncüsü olan *'aķibet* ise, *ķana'at* şeklinde geçmekte olup, bu keyfiyet son zamanlarda *Ķutađđu bilig*'in üzerinde uğraşanların hepsini de yanlış yola sevk etmiştir. Eserin en mühim motiflerinden birini teşkil eden *'aķibet*'in burada *ķana'at* (bâzan *ķana'at* ve *'afiyet*) şekline girmesinin sebebi bir yanlış okuma neticesi olabilir; her hâlde mukaddimeyi yazanın buna yeni bir mâna vermek istemiş olmasını tasavvur etmek mümkün değildir.

Ķutađđu bilig'in üçüncü defa meydana çıkarılması daha sonraki bir devreye aittir. Bu defa esere manzûm mukaddimenin eksik ve kötü bir hulâsası olan mensûr bir mukaddime eklenmiş, fakat bunun ne zaman ve nerede yazıldığı hakkında hiç bir mâlûmat verilmemiştir. Dil ve üslûp husûsiyetleri bu mukaddimenin daha yeni bir devreye âit olduğunda hiç bir şüpheye yer bırakmıyor. Mukaddimeyi yazanın, eser ve kıymeti hakkında, husûsî bir görüşü de yoktur. Eseri okuyan ve onu izah edenin kitabın kendisinden daha aziz olduğu kaydından, eserin bu devirde artık daha az anlaşılmiş olduğu neticesi çıkarılabilir. Coğrafya ve kavim isimleri burada daha çok basitleştirilmiş, millet ismi olarak, türk tâbiri bûs-bütün atılmış ve yerine Çin, Maçin ve Meşrik tâbirleri kullanılmıştır. Manzûm mukaddimede *melik* tâbiri yerine, burada artık *padîşah* tâbiri tercih edilmiştir. Muhtelif yerlerde esere verilen isimler arasında, manzûm mukaddimeden farklı olarak, Maçin meliki hakîmlerinin *Ayinü'l-memleke* veya *Ēminü'l-memleke* iranlıların ise *Şahname-i türki* veya *Pendname-i müluk* dedikleri kaydedilmiştir. Eserin 4 temelini (burada: *uluğ ağır ul*) ilk üçü, gerek eserin kendisinde ve gerek ilk mukaddimeden farklı olarak, arapça tâbirler (1. *'adil*, 2. *devlet* ve 3. *'aķil*) ile ifade edilmekte, dördüncüsü olan *'aķibet* ise, manzûm mukaddimede olduğu gibi, burada da *ķana'at* olarak geçmektedir. Yusuf'un doğduğu yer için Balasagun ismi kullanılmış ve şâirin eserinden dolayı almış olduğu *haş hacib* unvanı burada *uluğ haş hacib* şekline girmiştir.

Bu mukaddimelerden *Ķutađđu bilig*'in 2. ve 3. defa canlanmasının eserin asıl yazılmış olduğu muhitin dışında ve birbirinden oldukça uzun fâsılalar ile vukû bulduğu anlaşılmalıdır. Ancak bunları, zaman ve mekân bakımından, daha dar hudutlar içine almak şimdilik güçtür. Her iki mukaddimede ki coğrafi tâbirler, bunların Kâşgar'ın garbında yazılmış olduğunu belirtmektedir. Türk ülkesinin şark bölgelerinde, böyle bir eserin dikkati yeniden üstüne çekmesine en müsâit yer olarak, türk kültür merkezlerinin en mühimi olan Semerkand düşünülebilir. Manzûm mukaddimede ki bâzı yeni tâbirler (msl. *ukuš* yerine *hîred*) bu merkezin İran te'siri altında bulunduğu devri hatırlattığı gibi, devlet idâresi ve bilhassa askerlik işlerinin ön plâna alınmış olması da, mukaddimenin yazıldığı muhitin pek emin olmayan kargaşalık devrine tesâdüf etmiş olması ile izah edilebilir. Şimdilik bir taraftan bu husûsların aydınlatılmasına yarayacak yeni kayıtları beklerken, diğer taraftan mukaddimelerde geçen coğrafi tâbirlerin türk ülkelerinin nerelerine delâlet ettiği ve bunların hângi devirlerde bir ıstılâh mâhiyeti almış olduklarının, türk tarih ve coğrafyacılara için, mühim bir araştırma mevzuu teşkil edeceği de hatırlatılabilir.

Ķutađđu bilig'in bugün elimizde bulunan her üç nüshası, eserin bu üçüncü tedvinine aittir. Aynı nüshanın birer istinsahları olan elimizdeki nüshalar arasındaki farklara bakılırsa, eserin yazıldığı tarihten asırlarca sonra tesbit edilmiş olan bu yeni metinlerin ne gibi değişikliklere uğramış olacağını tasavvur etmek güç olmaz. Mevcût nüshaların birbirlerine olan münâsebetleri hakkında bir hüküm vermek için daha erken olmakla berâber, Mısır ile Herat nüshalarının, Fergana nüshasına nisbetle, birbirine daha yakın olduğu söylenebilir. Türk dilinin XI. asırdan sonraki inkişâf tarihi göz önünde tutulursa, bu değişikliklerin eserin lehine değil, bilâkis aleyhine olduğu kolayca tahmin edilebilir. Metinde ara-sıra tesâdüf edilen ve eserin yazıldığı tarihte bulunması lâzım gelen bâzı ses ve eklerin daha sonraki şekilleri ile karışık kullanılması, kâfiye ve vezin bozuklukları ile eserin umûmî hey'etine daha uygun olan bâzı tâbirler yerine, yerinde olmayan yabancı tâbirlerin bulunmasını, Yusuf'un kaleminden ziyâde, eserin geçirdiği bu mâceralara atfetmek daha doğru olacaktır. Bunlara bir de eldeki metni istinsah etmiş olanların, bilerek veya bilmeyerek, kattıkları bir çok uygunsuzluklar da ilâve edilmelidir. Daha eski devirlere âit nüshalar, hiç olmazsa, eserin ikinci defa yazılmış şekli ele geçinceye kadar, eserde görülen uygunsuzlukları şâir hesabına kaydetmek, ona karşı büyük bir

haksızlık olacağı gibi, türk dilinin tarihî inkişâfı meselesine de lüzumsuz bir karışıklık sokmaktan başka bir fayda te'min etmeyecektir.

Y u s u f 'un, *Ḳutaḍḡu bilig*'i yazarken, kullanmış olduğu alfabe meselesi alâkadarlarca sık-sık bahis mevzuu olmuştur. Bu devirde Kâşgar ve civarının islâm muhiti ile olan sıkı bağılılığı ve islâm edebiyatının daha evvelce de buralarda kendine bir zemin hazırlamış olması göz önüne alınca, türklerin o devirde, millî alfabeleri olan uygur alfabesi yanında, arap alfabesini de yadırgamadıkları kabûl edilebilir. *Ḳutaḍḡu bilig*'in ithaf edildiği hükümdarın devrine âit Yârkend'de tanzim edilmiş matkeme kararları arasında, uygur harfleri ile yazılanlar ile birlikte, arap harfleri ile de türkçe vesikalar bulunduğu gibi, arap harfleri ile arapça vesikalar da vardır. Bu vesikaların bâzılarında şahitlerin imzaları uygur harfleri ile yazılmıştır. Y u s u f 'a gelince, yukarıda da işaret edildiği gibi, sair bu alfabelerden ikisini de aynı kolaylıkla kullanacak bir durumda olduğu şüphesizdir. Yalnız M a ḡ m u d K a ş ğ a r i 'nin uygur alfabesi hakkında verdiği mâlûmat bu muhitte, bilhassa resmî muâmelede, hângi alfabe esâs olarak kullanıldığı meselesinde kat'î bir hüküm verdirebilecek mâhiyettedir. M a ḡ m u d 'un ifâdesinden türk yazısı olarak adlandırılan uygur alfabesinin o muhitte artık türkler arasında, eskiden kullanılmış olan diğer alfabeler yerine, tek bir yazı olarak, kullanılmakta olduğu anlaşılıyor. Kâşgar'dan yukarı Çin'e kadar, bütün türk ülkelerinde hükümdarlar ve beylerin yarlığ ve mektuplarının uygur alfabesi ile yazıldığına bakılırsa, idârede bu alfabenin hâkim olduğu anlaşılır. Uygur alfabesi ile yan-yana kullanıldığını yukarıda gördüğümüz arap alfabesinin hângi tarahtan itibaren hâkim vaziyete geçtiğini şimdilik bilmiyoruz; uygur alfabesinin ise, orta Asya, Altın-Ordu ve İran sâhalarındaki türk devletlerinde XVII. asra kadar ve bâzı hâllerde Fâtiḥ Sultan M e ḥ m e d devrinde İstanbul'da bile kullanılmakta devam ettiği görülüyor. Bu hâle göre, *Ḳutaḍḡu bilig*'in hükümdara takdim edilen asıl nüshasının uygur harfleri ile yazılmış olduğunu kabûl etmek, şimdilik, daha doğrudur olur. *Ḳutaḍḡu bilig*'in bizi burada alâkadar eden ve bugün elimizde bulunan nüshalarına esâs olan üçüncü defa yazılışında kullanılan alfabe gelince, bunun arap harfleri ile yazılmış olduğunda şüphe edecek bir cihet yoktur. Uygur alfabesi ile yazılmış olan Herat nüshasının da arap harfleri ile yazılmış bir nüshadan istinsah edilmiş olduğu muhakkaktır.

VIII. *Ḳutaḍḡu bilig*'in bugünkü nüshaları. A. Herat nüshası. *Ḳutaḍḡu bilig*'in zamanımızda ilk mâlûm olan ve dolayısı ile bu eser üzerindeki çalışmalara esâs teşkil eden nüshası Herat nüshasıdır ki, arap harfleri ile yazılmış bir nüshadan uygur harflerine çevrilmiştir. Müstensihin oldukça işlek yazabilecek bir şekilde uygur alfabesine vâkıf olduğu görülüyor. Nüsha çok itinasız yazılmıştır ve belli-başlı bir kütüphaneye veya şahıs için yazılmış olmaktan ziyâde, müsvedde olarak tasarlanmış olsa gerektir. Bir çok defa beyitlerin mısralarının yerleri değiştirildiği, kelime ve satırlar atıldığı gibi, bâzan bir kaç satır tekrar edilmiş ve sonra, yanlışlığın farkına varılarak, mısralara *mu'ahḡar* — *mu'ḡaddem* veya *oḡ* — *sol* kelimelerinin ilâvesi ile düzeltilmiş, eksik satırlar satır üstüne yazılmış ve fazla yazılmış olan satırlar, itinasız bir şekilde, üzerinden çizilerek, iptâl edilmiştir. Bu nüshaya esâs teşkil eden arap harfleri ile yazılmış nüshanın da pek muntazam olmadığını gösteren emâreler vardır. 19. sahifede 7. satırdan sonra 197.— 228., 180. sahifede 5. satırdan sonra 6304.—6351. ve 184. sahifede 16. satırdan sonra 6521.—6604. beyitleri ihtiva eden kısım eksiktir. Bunun, müstensihin dikkatsizliği yüzünden sahifelerin atlanmış olmasından ileri geldiği düşünülebileceği gibi, bu kısmın asıl nüshada da eksik olması ihtimâli vardır. 98. sahifenin sonundan itibaren 2739.—3473. beyitleri ihtiva eden sahifeler, her hâlde nüsha tanzim edildikten sonra, kaybolmuştur. Arap harfleri ile yazılmış olan esâs nüshada noktaların bulunmaması veya bunların karışık olmasından ileri gelen yanlışlar da Herat nüshasında oldukça mühim bir yekûn tutmaktadır. Müstensih her hâlde *Ḳutaḍḡu bilig*'in metnini pek iyi okuyamamış ve uygur harflerine çevirirken, mânalarını bilmediği ve bilhassa vokal işaretleri yazılan kelimeleri çok defa kendi düşüncesine göre okumuş veya onların sâdece şekillerini nakletmiştir. Bâzı kelimelerin altında mânalarını kaydetmeğe lüzûm görmesinden ve böyle yaparken, bâzan yanlışlıklara düşmüş olmasından da, metnin artık kendisince pek iyi anlaşılması görülüyor.

Müstensihin bu nüshaya getirdiği en büyük yeniliklerden biri de, bir kısım konsonantlar ile vokallerin okunuşunda kendi telâffuzunu esâs tutmuş olmasıdır. Müstensihlerden dil bilgisi ve dilin tarihî inkişâfı hakkında mâlûmat aramak ve onların bu sâhada ilmi bir mes'ûliyet duygusu ile çalışmış olabileceklerini farzetmek, tabi'i, doğru değildir. Buna mukabil her istinsahta müstensihin, zamanın dil itiyatlarının te'siri altında, bilerek veya bilmeyerek, asıl metindeki kelimelerden bâzıları üzerinde tasarruflarda bulunması da umumiyetle görülen hâllerdendir. Burada bu mesele üzerinde, onları haklı veya haksız çıkarmaktan ziyâde, bugün bu gibi eserler üzerinde uğraşanların dikkatlerini bu noktaya çekmek maksadı

ile durulmuştur. Bilhassa türk dili gibi, devir ve muhite göre, henüz en mühim ve esâs husûsiyetlerin tesbit edilmemiş olduğu bir sâhada çalışanların en lüzümlü olan dil mâlûmatını elde etmeden ve türk dilinin tarihî inkişâfı hakkında bir fikir sâhibi olmadan, gelişi-güzel ve mes'ûli-yetsiz bir şekilde hareket etmeleri, faydadan ziyâde, telâfisi güç zararlar doğmasına sebep olabilir. Bunun canlı misâllerinden birini *Ķutađđu bilig* doğmasında da görüyoruz. *Ķutađđu bilig*'in, diğer nüshaları arasında, imlâ, okunuş ve anlayış bakımından, en kıymetsiz nüshasının ilk önce mâlûm olması ve dolayısı ile ilk çalışmalara esâs teşkil etmesi, türk dil biligisi için, bir tâlihsizlik olmuştur. Bu ilerilemiş araştırmaların seyrini Mısır nüshasının meydana çıkması da, maalesef, değiştirememiştir.

Herat nüshası, 185²⁶⁻²⁷: *tükendi Ķutad-đu (bilig) kidabı tırîĶ sekiz (yüz) kırk üç yıl-ta koy yıl muĶar(r)em ay-ning tört-i herü-te* („*Ķutađđu bilig* kitabı sekiz yüz kırk üç tarihinde, koyun yılında, muharrem ayının dördünde, Herat'ta tamamlandı“) ve daha tam olan 189⁹⁻¹⁴: *tırîĶ sekiz yüz kırk üç-te koy yıl ahır-ı muĶar(r)em ay-ning tört yangı-sı herü şehrin-te bidilti* („sekiz yüz kırk üç tarihinde, koyun yılının sonunda, muharrem ayının dördünde Herat şehrinde yazıldı“) kayıtlarından anlaşıldığı gibi, 4 muharrem 843 (17. VI. 1439)'te istinsak edilmiştir. Eserin sonuna (186₁ — 189₃) eklenmiş olan 38 beyitlik kasidenin 37. beytindeki

*bu Ķar-a sayıl adağ-ım ev-(v)el adım ol Ķasan
hem üçünçi el-Ķabım semz açtı rab Ķikmet kanı*

mâlûmatın müstensihe âit olduğu kabûl edildiği takdirde, kendisinin *Ķaşan Ķara Sa'îl (?) Şems* adını taşıdığı, gerek bu kasidesinde ve gerek kasidenin sonuna eklenmiş olan daha iki beyitten anlaşıldığı gibi, edebiyat ile iştiğâl eden ve bir dereceye kadar kalem kullanmayan da bilen bir zât olduğu düşünülebilir. İkinci tarih kaydından sonra, güzel bir sülûs ile, farsça yazılmış olan rübâ'inin kendisine âit olması şüphelidir.

★

Herat nüshasının Anadolu'ya geçmesi, önce Tokat'a ve sonra 877 (1474)'da İstanbul'a gelmiş olması hakkında, esere sonradan eklenmiş şu kayıt vardır (189¹⁵⁻¹⁸):

tırîĶ-Ķa sekiz yüz yidmiş dokuz-ta yılan yıl bu Ķutadđu biligi tab-nı (-nı satır üstünde yazılmış) abdūr-ras(s)ak şeyĶ-sade baĶs-ı üçü isdambul-ta tōĶaddin fenār-i oğlı Ķaz-ı 'ali bidig' yiberip keldürt-i-le mübarek bolz-un teplet kilz-ün miĶnet kidz-ün („sekiz yüz yetmiş dokuz

tarihinde, yılan yılında, Abdürrezzak Şeyh-zâde BaĶsı için, Fenârî-zâde Kadı Ali İstanbul'dan mektûp göndererek, Tokat'tan getirttiler; mübarek olsun, devlet gelsin ve miĶnet gitsin“).

Osmanlı imparatorluğunun ilk devirlerinde, Anadolu türklerinin diğer türk ülkeleri ile olan münâsebetlerinin, sonraki devirlere nisbetle daha sıkı olduğunu biliyoruz. Türkiye orta Asya türk devletleri ile, siyâsi bakımdan, yakından alâkadar olduğu gibi, her iki ülkedeki ilim merkezleri ve muhtelif âlimler arasındaki münâsebetler de bugün tasavvur edildiğinden çok daha sıkı ve ehemmiyetli idi. Bir çok âlimler oradan Türkiye'ye gelir veya celbedilir, bir çok türkler de, ilim tahsil etmek için, Anadolu'dan orta Asya merkezlerine giderlerdi. *Ķutađđu bilig*'i, Abdürrezzak BaĶsı için, Tokat'tan İstanbul'a getirtmiş olan Fenârî-oğlu Kadı Ali de, tahsil için, orta Asya merkezlerini ziyaret eden âlimlerdendir. İsmâ'îl Bêliđ, *Güldeste-i rıyaz-ı 'irfan* (Bursa, 1302, s. 245—248)'da verilen mâlûmata göre, meşhûr türk âlimi Şemseddin Mehmed b. Hamza Fenârî'nin torunu olan Alâeddin Ali b. Yusuf Bâli b. Fenârî, Herat, Buhârâ ve Semerkand'da tanınmış âlimlerden ders görmüştür. FâtiĶ Sultan Mehmed devrinin başlarında tekrâr Anadolu'ya dönmüş ve Molla Gürânî'nin delâleti ile, Bursa'daki Manastır medresesine müderris tayin edilmiştir. 878 (1473/1474)'de kendisine kazaskerlik tevcih edilmiş, 894 (1489)'te Rumeli sadrı ve bir müddet sonra, Anadolu sadrı tayin edilmiştir. Son günlerini Bursa'da geçiren Alâeddin Ali 900 (1497/1498)'te vefat etmiştir. Devrinin bir çok ilimlerinde salâhiyeye sâhibi olan bu âlimin kuvvetli bir hâfızaya mâlik olduğu, ezberden sayısız farsça ve arapça beyit bildiği ve kendisinin de bu sâhada kalem kullandığı kaydedilmektedir. MeĶdi, *ŞeĶa'îĶ-ı nu'maniye. tercümesi* (İstanbul), s. 277—278'de verilen kısa mâlûmatta, Alâeddin Ali'nin Fenârî evlâdından olmayıp, ona intisâbından dolayı bu ismi aldığı olduğu kaydedilmektedir.

Osmanlı devlet teşkilâtında bu türk ülkeleri ile resmî muhâbeye idâre eden husûsî kalemler vardı. *BaĶsı* unvanını taşıyan bu me'murların aynı zamanda bu ülkelerin siyâsî ve ilmî vaziyetine vâkîf olan vekaletleri de vardı. Bu vazifeleri yapanlar, genellikle, Şeyh-zâde Abdürrezzak BaĶsı da, FâtiĶ Sultan Mehmed zamanında, böyle bir vazife ile İstanbul'da bulunuyorlardı. FâtiĶ Sultan Mehmed'in Uzun Hasan'a karşı muvaffakiyetle neticelenen seferlerinden sonra, muhtelif memlekete gönderilen zafernâmeler arasında, her hâlde orta Asya devletlerine gönderilmek üzere, uygur ve arap harfleri ile yazılan 3. VIII. 1473 tarihinde yazılan yârĶın da Şeyh-zâde Abdürrezzak

Bahşî tarafından kaleme alınmış olduğu anlaşılıyor. Aynı zât Ayasofya kütüphânesinde 4757 numarada, içinde 'Atebetü'l-haqa'îk'ın da bulunduğu uygur-arap harfleri ile yazılan bir mecmuanın tertip ve istinsahını „sekiz yüz seksen dört tarihinde, domuz yılında, Zilkâde ayının on yedisinde cumartesi günü“ tamamlamıştır (bk. s. 159).

Böylece 843 (1439)'te Herat'ta istinsah edilmiş olan bu nüshanın 879 (1474)'da İstanbul'a gelmesinin sebep ve âmilleri anlaşılabilir oluyor. Eserin bundan sonraki mâcerasını tâkip etmek güçleşiyor. Nüshanın 190. sahifesinde Abdürrezzak Bahşî tarafından yazılan parçadan sonra, 13.—14. satırlardaki: *na'l-bent hamz-e-tin sadgun (-ğ-?) alduķ molla hayre-t(in)-ning cum'a mescit-i-ning yan-ı-ta aşin-a (-i- yerine -a- ile) hoca (?) hacı tel(l)al* („Nalbant Hamza'dan satın aldık; Molla Hayreddin'in cuma mescidi yanında, şahit Hoca Hacı dellâl“) kaydından sarîh bir fikir edinmek müşküldür. Açıkça anlaşılabilir bir nokta varsa, o da eserin, satın alınma yolu ile, sâhip değiştirmiş olmasıdır. Kayıtta adı geçen Hoca (Hvace.) Hayreddin, Fâtiḥ Sultan Mehmed'in üstâdî olup, 880 (1475)'de vefat etmiştir. İstanbul'da o tarihlerde bu zâtın nâmına iki mescit vardı. Bunlardan biri Mesîḥ-Paşa semtinde, eski kiliseden çevrilmiş bir mecit ve diğeri ise, Un-Kapanı'nda 874 (1469/1470) tarihinde bina edilmiş olan mescittir. Kayıtta bahis mevzuu olan mescidin bu sonucusu olması muhtemeldir (bk. *Hâdîkâtü'l-cevami'*, İstanbul, 1281, I, 53, 101). Bu kaydın da Abdürrezzak Bahşî'ye âit olması pek mümkündür. Sahifenin sonunda el ile çizilen ve altında, arap harfleri ile, *baḥsî bilgüsi* kaydı bulunan girift yazılmış uygurca imza, bazı güçlüklerle, *şeyḥ-sade belgüçü (?)* şeklinde okunabilir. Abdürrezzak Bahşî'ye âit olan kitapların bir kısmı Ayasofya kütüphânesinde bulunmaktadı. *Ḳutaḍġu bilig*'in Abdürrezzak Bahşî'nin mükiyetine geçip-geçmediği ve eğer geçmiş ise, diğer kitapları ile birlikte, neden dolayı vakfedilmemiş olduğu şimdilik meçûldür. Sultan Mahmud I (1730—1754) zamanında Abdürrezzak Bahşî'ye âit kitapların vakıf kaydını yazan *el-müfettiş evkaf el-ḥaremeyn* Ahmed Şeyh-zâde (bk. Ayasofya, nr. 4012 ve 4757) her hâlde bu zâtın ahfâdından biri olacaktır. Şeyh-zâde ismini taşıyan diğer şahsiyetler için bk. Burmalı Tâhir, *Osmanlı müellifleri*, I, 334.

★

B. Fergana nüshası. *Ḳutaḍġu bilig*'in ele geçen nüshaları arasında en mühimi olan Fergana nüshası hakkında, nüshayı bulan Fitret, *Ma'arif ve okutġuġı* (Taşkend, 1925, II, 68—74; makalenin türkçesi için bk. *Türkiyat*, 1927, I, 344—347 ve almançası için bk. *Ungar. Jahrb.*

VI, H. 1/2, s. 154—158) mecmuasında, eser hakkında umûmî mâlûmat ile bu nüshanın 145. sahifesinin faksimilesini vermiş, fakat nüshanın tavsifini yapmamıştır. Nüsha hakkında bu makaleden yalnız sahifelerinin dağılmış ve sonradan bir araya getirilerek, dikilmiş ve dörtlüklerin altın suyu ile yazılmış olduğunu öğreniyoruz. Bu nüshayı 1913 yılında Nemengân'da bir şahsın husûsî kütüphânesinde görmüş olan Ahmed Zeki Velidî (bk. *ZOV*, XXII, 312—313) de eserin ithaf kısmına âit bir başlık ile metinde *Ḳutaḍġu bilig*'in ismi geçen kısmından üç beyit nakletmekle iktifa etmiş, fakat nüsha hakkında ayrıca mâlûmat vermemiştir. Nakledilen başlık ve beyitlerdeki farklar her hâlde dikkatsizlik eseri olacaktır ve bunların aynı nüsha olduğunu kabul etmek mümkündür.

Nüshanın baş ve son kısmı eksiktir ve nerede, ne zaman, kimin tarafından ve kimin için yazılmış olduğu hakkındaki kayıtlar da, bu eksik sahifeler ile birlikte, kaybolmuştur. Yazıldığı tarih hakkındaki bilgimiz de yalnız tahminden ibarettir. Fitret, nüshanın sülûs hattı ile yazıldığına bakarak, bunun Herat nüshasından daha evvel yazılmış olduğunu tahmin etmekle iktifa etmiştir. Arap yazısı mütehasşısı olan Moritz (bk. *Ungar. Jahrb.*, göst. yer.) ise, arap harflerinin bu şekillerinin İran'da VI. (XII.) asırda meydana geldiğine ve bu şeklin Suriye ve Mısır'da Eyyübîler (569—650 = 1174—1252) zamanında kullanılmış olduğuna, fakat üç noktalı *p*, *j* ve *g* harflerinin VI. asırda İran'da henüz kullanılmadığına ve ancak VII. asırda bunlara tek-tük tesâdüf edildiğine işâret ederek, Fergana nüshasının, Mısır nüshasına nisbetle, daha eski bir devreye âit olduğunu ve belki de VII. asırda yazılmış olabileceğini tahmin etmektedir. Mamafih Moritz'in eserin yalnız bir tek sahifesinin tetkikine dayanan bu fikri, kendisinin de haklı olarak kaydettiği gibi, kat'î değildir. Diğer nüshalara nisbetle daha itinalı yazılmış olan ve ilk bakışta daha eski bir devreye âit olduğu hissini veren bu nüshanın dil ve imlâsında ara-sıra diğer nüshalarda bulunmayan bazı yeni şekillere de tesâdüf edilmektedir (bk. meselâ *ayġır*, *yalavaġ* v. b.; fakat diğer taraftan *erser*). Nüshanın bulunduğu yere ve ithaf edilen hükümdarın ismini taşımasına bakılırsa, bunun şark Kara-Hanlıları an'ane ve tarihinin daha canlı olarak muhafaza edildiği bir devir ve merkezde yazılmış olması muhtemeldir.

Herat ve Mısır nüshalarında başta mensûr mukaddime, bunun arkasından manzûm mukaddime, ondan sonra bâbların fihristi ve nihâyet ası *Ḳutaḍġu bilig*'in metni gelmektedir. Fergana nüshasında ise, manzûm mukaddime yoktur; mensûr mukaddimedden sonra bâbların fihristi ve arkasından eserin metni başlar. Mensûr mukaddime ile bâbların fihris-

ti aynı sahifede bulunduğu göre (bk. faksimile, s. 3), manzûm mukaddimeyi ihtiva eden kısmın sonradan düşmüş olmasına ihtimâl verilemez. Eğer manzûm mukaddime, her hâangi bir şekilde, sonradan kaybolmuş ise, bunun ya mensûr mukaddimededen evvel veya bâbların fihristinin sonunda bulunmuş olduğu düşünülebilir. Nüshanın ilk sahifesi oldukça zedelenmiş (faksimiledeki ilk sahife nüshaya âit değildir ve sonradan, Mısır nüshasına göre, doldurulmuştur) ve sonunda 445. sahifeden sonra 6232. — 6645. beyitleri ihtiva eden ve takriben 30 sahifelik bir kısım eksiktir. Bir—iki sahife müstesna, nüsha çok iyi muhafaza edilmiştir.

★

C. Mısır nüshası. *Ḳutaḍḡu bilig*'in Mısır nüshası 1896'da Kahire'de, Hidiv (bugünkü Kiral) kütüphanesinin o zamanki müdürü alman âlimlerinden Moritz tarafından, bulunmuştur. Bu kütüphâne tanzim edilirken, bodrum kata atılmış olan dağınık kitap ve sahife yığınları gözden geçirildiği sırada, *Ḳutaḍḡu bilig*'e âit parçalar toplanarak, bir araya getirilmiş ve böylece, bir çok tesâdüflerin yardımı ile, bu mühim nüsha kaybolmaktan kurtarılmıştır. Radloff'un verdiği mâlûmata göre, bu nüshanın sahifeleri 35—36 cm. büyüklüğünde, satırları 18,5 cm. uzunluğunda ve satır araları 1,5 cm. genişliğindedir. Yazısı açık ve okunaklı nesih ile yazılmıştır. Nüshanın başında ve ortalarında bazı sahifeler, rutûbet te'siri ile, zedelenmiş; geri kalan büyük kısmı ise, iyi muhafaza edilmiştir. Kitabın bulunması esnâsındaki vaziyetten de tahmin edilebileceği gibi, nüshanın bazı kısımları zâyi olmuştur; 16. (beyit 73—454), 24. (587—646), 36. (836—971), 72. (1504—1562), 272. (4579—4610), 374. (6245—6303), 377. (6352—6417) ve 392. (6632—6645) sahifelerden sonra gelen kısımlar nüshada eksiktir. Nüsha çok dikkatle yazılmış ve atlanılmış kelime ve beyitlerin, yerleri işaret edilerek, sahife kenarına eklenmiş olduğuna bakılırsa, nüsha yazıldıktan sonra, tekrar karşılaştırılmış olacaktır. Fotoğraflardan nüshanın ithal sahifesi ile bâblarının başka bir renkte ve belki de altın suyu ile yazılmış olduğu anlaşılıyor.

Nüshanın baş sahifesinde ve sahifenin yarı genişliği kadar büyük ve içi süslü bir dâire içinde *okıḡıl silig* sözleri ve bu dâirenin üst ve alt kısımlarında güzel bir sülüs ile, *el-emiriyeti 'l-eceḡiyeti 'l-kebiriyeti 'l-i'zziyeti 'izze 'd-din aydemirü 'd-devadarı 'n-naşiri* ibâresi yazılmıştır. Burada zikredilen Ay-Demir, Naşır (693—741=1293—1341)'in memlûklerinden olup, derece-derece devâdârlığa kadar yükselmiş, Halep ve Trablus nâipliğinde bulunmuş ve sonra Mısır'da baş-kumandan olmuştur. Âdil ve mütevâzi olarak tavsif edilen bu Ay-Demir, 70 ya-

sını geçmiş olduğu hâlde, 762 (1361) veya 776 (1374) yılında ölmüştür (bk. İbnü 'l-Haçer, *ed-Dürerü 'l-kamîne*, I, 429, nr. 1127).

Bu nüshanın 'İzze 'd-Din Ay-Demir ed-Devadar'dan, bir müddet için, İlbûḡa el-Haşaki 'l-Çerkesi eline geçtiği anlaşılıyor (nüshada bu zâtın, belki de mührünü taklit etmek suretiyle, isminin yazılması için bk. faksimile s. 9, 59, 143, 219, 267, 267, 281). İlbûḡa, Sultan Haşanü 'n-Naşır (748—762=1347—1361) zamanında, bin-başı, emîr meclis ve sonra sultanın muhâfızı olmuş; Haşan ölünce, yerine geçen Muḡammêdü 'l-Maḡşur (762—764=1361—1363)'un atabeyi vazifesinde bulunmuş ve bu sultanı tahtından indirmiştir. Yerine getirdiği Şa'banü 'l-Eşref (764—778=1363—1377) zamanında devletin idâresini elinde bulduran bu zât 768 (1367) yılında öldürülmüştür (bk. Yılbuḡa el-Haşaki 'n-Naşır, İbnü 'l-Haçer, *ayn. esr.*, III, 438, nr. 1218). Bu nüshanın bundan sonra geçirdiği safhalar hakkında mâlûmat için, baş sahifedeki kayıtlar ile 379. sahifedeki notun incelenmesi lâzımdır. Bu sonuncusu fotoğrafta iyi çıkmamıştır; sahifenin sol-alt köşesinde sonradan ilâve edilen bu 11—12 kelimelik nottan, tahmin sureti ile, ... *teberdarı şultane ... el-haccü ḡalilüni 't-ta'îc* ... kelimeleri okunabilmektedir.

★

D. *Ḳutaḍḡu bilig*'in bu üç nüshasından başka, bir de ayrı-ayrı vesileler ile, eserdeki bazı beyitlerin zikredilmesine rastlanmaktadır. Bunlardan iki beyit Ankara Maarif vekâleti kütüphanesinde bir mecmuada bulunmaktadır. Bu mecmuanın ancak türkçe beyitleri ihtiva eden beş sahifesinin fotoğrafları elimde olduğundan, diğer kısımlarını tetkik etmek imkânını bulamadım. Fakat Fuat Köprülü (*Türk dili ve edebiyatı hakkında araştırmalar*, İstanbul, 1934, s. 74—83) bu mecmuayı tetkik etmiş ve bizi alâkadar eden meseleyi aydınlatmağa yarayacak mâlûmat vermiştir. Müellif bu mecmuada arapça, farsça ve türkçe şiir, hikâye ve mektuplar ile türk hükümdarlarının ahlâk ve tabiatlarına dâir mâlûmat toplamak istemiş, fakat sonra türkçe olanların bir kısmını çıkarmıştır. Mevcut kayıtlardan mecmuanın Gazi b. 'Ali b. Ḳutluḡı 'l-Cubati tarafından tertip ve el-emirü 'l-mu'azzam şemsü 'l-ḡaḡkî ve 'd-din Muḡammêd b. 's-Sa'îd Şeyfû 'd-Din Aydemirü 'l-Cubati'ye takdim edildiği anlaşılmalıdır. Sonunda tertip edildiği tarih kaydedilmiş ise de, zedelenmiş olduğundan, iyi okunamamaktadır (*fi evasiḡi şevval min seneti ... seb'ami'etini 'l-hilaliyye*). F. Köprülü'nün tetkikinden, emîr Ay-Demir, 703—758 (1303—1357) yıllarında İran'ın bazı sâhalarında hükümlan olan İncü âilesinin son hükümdarı Emîr Şeyḡ Ebu İ-

h a k'ın baş-kumandanı olup, 755 (1354)'te Şiraz şehrini Muzafferilerin vâlisi Şah Sultan'ın elinden almak için yapılan harpte maktûl düşmüştür. Mecmua babasının yerine geçen oğlu Muḥamməd zamanında tertip edildiğine göre, bunun 755 (1354)'ten sonraki bir tarihte yazılmış olması lâzımdır.

Mecmuadaki beyitler, o zaman artık „moğul hattı“ adı ile anılan uygur harflerine âit fasılda bulunmaktadır. Bu fasılda önce uygur harflerinin şekilleri, sonra üstte uygur harfleri ile yazılmış ve altta arap harfleri ile tekrarlanmış olan türkçe sayılar ve arkasından 'Atebetü'l-ḥaḳa'îk'a âit bir dörtlük ile *Ḳutaḍḡu bilig*'e âit iki beyit (1139 ve 1476) gelmektedir. Beyitler, dil bakımından, asıllarından oldukça farklıdır. Bundan sonra, yalnız arap harfleri ile, 10 satırlık ve muhtevası bakımından, 'Atebetü'l-ḥaḳa'îk'a benzeyen parça yazılmıştır. Satırlar arasındaki geniş aralıklar, her hâlde sonradan uygur harfleri ile doldurulmak için, açık bırakılmış olacaktır.

★

E. *Ḳutaḍḡu bilig*'dekine benzer bir beyit de 1909'da Sarayçık'ta 6—7 m. derinliğinde toprak altından çıkarılan bir vazoda yazılmış bulunmaktadır. 24 parça olan vazo kırıkları, sonradan birleştirilerek, yapıştırılmış ve Uralsk askerî müzesine konulmuştur. 1910—1911 senelerinde kendisine verilmiş olan fotoğrafları A. Samoyloviç (*Sred-neaziatsko-turetskiya nadpisi na glinyanom kuvşine iz Sarayçika, ZVO, 1912, XXI, cüz I, s. 038—047*) tarafından okunmuş, tercüme edilmiş ve vazunun tam bir tavsifi yapılmıştır. Vazonun yüksekliği 80 cm., alt kısmı 23 cm., ortadaki geniş kısmı 60 cm. ve ağzının genişliği 28,5 cm. olup, boyun kısmına yakın yerinin her iki tarafında, arap harfleri ile,

*kişi körki yüz ol bu yüz körki köz
bu öz körki til ol bu til körki söz
taḳı körk kişi-ke bilig hem hüner
yuluḡ ḳılḡu can-nı bilig-lig-ke er*

beyitleri ve daha aşağıda, vazunun geniş kısmında, iki satır üzerine,

bu küp-nüḡ içinde yaş ḳuyar bolur

ibâresi yazılmıştır. Bu sonuncu ibâreden ve bilhassa *yaş* sözünden, Samoyloviç bu vazunun defin ile alâkadar olduğunu düşünmekte ve Sarayçık'ta Altın-Ordu hanlarının mezarları bulunduğunu hâtırlatmaktadır. Bu beyitlerden birincisi *Ḳutaḍḡu bilig*'te türkçe mesel olarak getirilen 274. beyit ile mukayese edilmektedir. Oldukça farklı olan bu beytin, belki de ikinci beytin de bulunduğu başka bir eserden alınmış

olması da pek mümkündür. Mamafih bu beyit *Ḳutaḍḡu bilig* nüshalarında da az çok farklıdır.

★

IX. *Ḳutaḍḡu bilig*'in faksimileleri. Herat nüshasının Radloff tarafından neşredilmiş olan faksimilesi nüshanın aslı ile karşılaştırılınca, faksimilede bâzı çizgilerin temizlenmiş olduğu görülmektedir. Diğer nüshalar meydana çıktıktan sonra, artık bu temizleme ameliyesinden ileri gelen eksiklikler büyük bir mahzûr teşkil etmez. TDK bu nüshayı faksimile ederken, Radloff neşrini esâs tutmuştur. Nüshanın aslına müracaat edilmiş olsa idi, hem sıhhat bakımından daha isâbetli hareket edilmiş, hem de bu gibi baskılarda şu veya bu teknik sebeplerden husûle gelen yanlışların aynı sebeplerle daha fazla çoğalmasına imkân verilmemiş olurdu.

Ḳutaḍḡu bilig üzerinde çalışmalara başlarken, Fergana nüshası fotoğraflarının elde edilmesine teşebbüs edilmişti. 1934 yılında türk dil kurultayına iştirâk eden Samoyloviç, rus ilim akademisinin kurultaya bir armağanı olarak, bu nüshanın bir fotoğrafını takdim etmiştir. Fakat arada geçen zaman içinde bu fotoğraflar iyi muhafaza edilememiş ve faksimilenin neşrine girilirken, yeni bir fotoğrafa ihtiyaç hâsıl olmuştur. Bu defa da fotoğraflar çekilirken, evvelkisinden daha dar bir karton çerçeve kullanılmış ve sayfeler, ister büyük ve ister küçük olsun, bu çerçeve içine sıkışmak vaziyetinde bırakılmıştır. Böylece bâzı sayfelerin baş ve sol kenarları fotoğrafların dışında kalmıştır. Fotoğrafları çekenler iki sayfede bu eksikliği tamamlamağa çalışmışlar ve 224₁'de bunu muvaffakiyetle yapmışlar ise de, 217₁'de ikinci mısraın ilk kelimesi olan *erej* bûs-bütün başka bir şekle girmiştir. Diğer sahypelerde kelimelerin okunmasını güçleştiren ve doldurulması zârûrî olan bu gibi eksiklikler, daha evvelki fotoğraflara göre, tamamlanmıştır. Faksimile basıldığı vakit, klişelerin büyüklüğü ayarlanırken, bâzı sayfeler bir az daha küçülmüş ve metnin bir kısmı klişe dışı bırakılmıştır.

Fergana nühasının faksimilesi hazırlanırken, eserin sahife numaraları yanlış konulmuştur. Bu yüzden nüshanın 1. sahifesinin açık bırakılmış olduğu ve nüshanın son sahifesi olan 445. sahifenin arkasında boş sahifenin *Ḳutaḍḡu bilig*'e âit olmayan bir metnin yazılması için kullanılmış olduğu kanaati hâsıl olmaktadır. Bu karışıklığa imkân vermemek için, sahife numaralarını 445 yerine, 444 veya 446 şeklinde tasavvur etmek ve nüshayı son sahifenin ön tarafında değil, arka tarafında kesilmiş gibi kabul etmek lâzımdır.

Mısır nüshası, yazısı bakımından, nüshalar arasında en iyi olanıdır ve fotoğraf tekniği bakımından da kusursuzdur. Onun için faksimilesi hiç bir müdahale yapılmadan, basılabilir. Maalesef faksimilenin neşri ile meşgûl olanlar en çok bu nüsha üzerinde uğraşmışlar ve silik görünen her nokta ve çizgi üzerinden kalem gezdirmişlerdir. İyi niyetle yapılan bu mesâinin faksimilenin lehinde olmadığını söylemeğe lüzüm bile yoktur. Buna bir misâl olmak üzere, 274₁'de noktasız *t*- ile yazılmış olan *tağung* kelimesinin, böyle bir tashihten sonra, *lağung* şekline girmiş olmasını göstermek kâfidir. Bu gibi işlerde metne ve yazı karakterine vâkıf olmayanların böyle hatalara düşmeleri dâimâ melhûz olacağından, en iyisi, faksimilelere el sürmemektir. Bu nüshada olduğu gibi, faksimilelerin tereddüt ile istifâde edilecek bir hâle getirilmesi, neşrinden beklenen maksada aykırı bir hareket olabilir.

★

Nüshalarda eserin ismini taşıyan başlıklara gelince, Herat nüshasının ayrı bir baş sahifesi olmadığı görülüyor ki, bu hâl belki de nüshanın müsvedde mâhiyetinde yazılmış olmasından ileri gelmiştir. Fergana nüshasının ilk sahifesi kaybolduğundan, nüshanın başında eserin isminin, her hâangi bir şekilde, belirtilmiş olup-olmadığını bilemiyoruz. Mısır nüshasına gelince, bunun baş sahifesi mevcuttur; fakat eserin isminin bulunması beklenen yerde, *oğıgıl silig* gibi, bûs-bütün başka bir ibâre görülmektedir.

Ķutađgu bilig metninin Herat nüshasına âit bir kısmını ilk defa neşretmiş olan Vámbéry uygur harfleri ile dizdirmiş olduğu kısımda *Ķutađgu bilig* isminin matbaa harfleri ile basılmış şeklini alarak (bk. Vámbéry, *Uigurische Sprachmonumente und das Kudatku Bilik*, Innsbruck, 1870, s. 44, str. 14—15), büyütmiş ve bunu kırmızı renkle neşrinin baş sahifesine koymuştur. Radloff ise, aynı nüshanın sonunda İstanbul'da ilâve edilmiş olan bir kayıta geçen *Ķudatgu bilig* kelimesini oradaki şekilleri ile (bk. faksimile, s. 189, str. 15) büyüterek, bunu kendi faksimilesine başlık yapmıştır. TDK, faksimileleri neşrederken, Herat nüshasında görülen bu şekli aynen almış olduğu gibi, Fergana nüshasının mensûr mukaddimesindeki yazılış şeklini (faksimile, s. 2, str. 7) taklit ederek, büyütmiş ve bunu Fergana ve Mısır nüshalarının faksimilelerinin kabında, bir başlık gibi, bastırmıştır. Hiç isâbetli olmayan bu tarzın, âdetâ an'aneleşerek, devam ettiği görülür ki, bunun okuyucuları şaşırtmak ve yanlış yollara sevk etmekten başka, bir faydası olmayacağı meydandadır.

★

X. *Ķutađgu bilig*'in metin neşrine âit izahlar. *Ķutađgu bilig*'in metin neşrinden istifâde etmek isteyenler için, aşağıdaki noktaların ayrıca göz önünde tutulması faydalı olur.

1. Metnin tesbitinde, İstanbul üniversitesi edebiyat fakültesince hazırlanmış ve Millî Eğitim bakanlığınca bastırılmış olan transkripsiyon sistemi (bk. *Türk ilmi transkripsiyon kılavuzu*, İstanbul, 1946) tatbik edilmiştir. Türkçe kelimelerin transkripsiyonunda $d > z > y$ sesinin, şekil bakımından, metnin dâhil bulunduğu uygur devri metinlerinden uzak düşmemesi için, *z* yerine *d* şekli ile gösterilmesi uygun görülmüştür. Türk alfabesinden farklı olan diğer işaretler için aş. bk.

2. Metnin türkçe kısmı normalleştirilmiştir. Yabancı kelimelerin asıl imlaları metinde ayrıca belirtilmiştir. Sayısı nisbeten az olan bu yabancı kelimelerin okunusunda, ayrı bir zarûret bulunmadıkça, türklerin bugünkü söyleyişi tercih edilmiştir. Burada bu yabancı kelimelerin XI. asırdaki telâffuz şekillerine sıkı bir surette bağlanmak gayretinden ziyâde, metinden mümkün olduğu kadar geniş bir okuyucu zümresinin kolayca istifâde etmesi maksadı göz önünde tutulmuştur. Türkçeye muhtelif devirlerde girmiş olan yabancı kelimelerin okunuşu meselesi üzerinde, ileride ayrıca durulacaktır.

3. Nüshalarda bâzi beyitlerin sırası karışıktır. Bunlar, metnin gelişine göre, düzeltilmiş ve muhtelif nüshalardaki yerlerine notlar da işaret edilmiştir. Nüshaların yalnız birinde bulunan ve metnin gelişine göre, sıraya alınmasında tereddüt edilen beyitler ile istinsah yanlışlığı yüzünden, bozulmuş veya tekrar edilmiş olan beyitler not kısmına alınmıştır.

4. Metinde oldukça büyük bir yekûn tutan ve eserin araştırılmasında mühim bir yer alacak olan dörtlüklerin, metnin diğer kısmından ayrılması ve derhâl görülebilmesi için, önce italik harfler ile dizilmesine karar verilmiş iken, matbaada buna imkân bulunmamasından, bunların notlarda belirtilmesi ile iktifa etmek zorunda kalınmıştır.

5. *Ķutađgu bilig*'in aslına âit olan kısım ile buna sonradan eklenmiş olan kısımları kolayca seçebilmek için, her kısım ayrı bir harf ile gösterilmiştir.

- A. mensûr mukaddime
- B. manzûm mukaddime
- C. bâbların fihristi
- D. asıl metin
- E. Yusuf tarafından yazılmış olduğu hâlde, şekil ve mevzû bakımından, *Ķutađgu bilig*'e âit olmayan parçalar.

6. İleride tetkik ve iktibaslarda metinden kolayca istifâde edilebilmesini te'min için, beyitler, yukarıda (bk. 5) gösterilen gruplar için-

de, numaralanmıştır. Her ikisi de Yusuf'a âit olan D ve E kısımlarında ise, numaralara inkitâsız devam edilmiştir. Metinden faksimileye ve faksimileden metne derhâl geçmekte kolaylık olmak üzere, aynı numaraların, hiç olmazsa, faksimile sahifelerinin altına konulması düşünülmüş ise de, maalesef, buna imkân bulunamamıştır.

7. Gerek büyük bâbların ve gerek küçük başlıkların işaret edilme tarzı nüshalarda birbirinden farklı olduğu gibi, nüshaların fihrisinde gösterilenler ile metinlerinde geçenler de birbirine uymamaktadır. Bâblara âit metnin bir kısmı, çok defa, bâbların başlıklarından evvel gelmekte ve sonunda, ayrıca işaret edilmeden, bahis değişmektedir. Başlıkların asıl nüshada bulunmayarak, sonradan ilâve edilmiş olmaları da pek muhtemeldir. Metin tesbitinde, nüshaların umûmî hey'etine uyularak, bâb mâhiyetinde bulunan büyük başlıklara sıra numarası verilmiş ve küçük başlıklar da yerli-yerine konulmuştur. Bunların nüshalardaki vaziyetleri notlarda ayrıca gösterilmiştir. Bâb taksimatı bahisleri tam bir surette çerçevelemediği için, bir bahsi tetkik etmek isteyenlerin, yalnız bâb başlıklarına değil, bahsin asıl başı ile sonuna da dikkat etmeleri gerektir. Bir mevzûdan başka birine geçilen, fakat nüshalarda ayrıca gösterilmemiş olan yerler bir çizgi ile işaret edilmiştir. Tetkik edeceklere bu hususta bir kolaylık olmak üzere, giriş kısmının sonunda tahlilî bir fihris ilâve edilmiştir (bk. XI).

8. Notlardan mümkün mertebe kolay istifade etmek ve lüzumsuz kalabalığa yer vermemek maksadı ile, tesbit edilmiş metinden farklı olan husûsların şekli gösterilmesi tercih edilmiş ve metnin izâhı ile âlâkâh her hâangi bir noktanın ihmâl edilmemesine çalışılmıştır.

9. Notlarda ayrı nüshalara işaret eden A (Herat), B (Fergana) ve C (Mısır) harfleri yanındaki rakamlar sahifelerin satırlarını göstermektedir. Burada, not kısmını rakamlara boğmamak için, nüsha sahifelerine işaret eden rakamların gösterilmesinden vazgeçilmiştir. Bu eksikliğin telâfisi için, metin sahifelerinin sol kenarında nüsha sahifelerinin başları ve yukarıda dış köşelerde de bu sahifelerin devamı belli edilmiştir. Bunların yardımı ile, notlarda gösterilen satır rakamlarının hâangi sahifeye âit olduğu kolayca bulunabilecektir.

10. Notlarda köşeli kavsın solunda bulunan kısım, asıl metni ve sağındaki kısım ise, nüshalardaki farkları gösterir. Yuvarlak kavisler içerisine alınan harf ve kelimeler, metinde bulunması lâzım gelen, fakat nüshalarda eksik olan harf ve kelimeleri gösterir. Aynı kavisler içinde bir de izâhı zarûrî görülen cümleler alınmıştır. Notlarda kelimeleri tekrarlamamak için, metnin iki kelimesi arasındaki kısım üç nokta ile işaret edilmiştir.

11. Notlara, esâs itibarı ile, nüshalarda farklı kelime ve ekler alınmış olmakla beraber, şüpheli görülen veya her hâangi bir şekilde başka türlü okunmuş ve izâhı mümkün olan kelimeler ile cümle hâlinde alınmış olan parçalarda, kelimelerin yazılış şekilleri ayrıca tebârüz ettirilmiştir.

12. Metin ve nüshalardaki her hâangi mühim bir husûsiyete dikkat çekilmek istenilen hâllerde, notların bu kısmına ayrı bir satır olarak başlanmıştır.

Kitadğu bilig metninin tesbitinde de kullanılmış olan transkripsiyon sistemini izah eden *Türk ilmi transkripsiyon kılavuzu*'nun her kesin elinde bulunmamak ihtimâli göz önünde tutularak, bu transkripsiyon sisteminde türk alfabesinden farklı olan işaretlerin izâhı aşağıda sıralanmıştır.

Vokallerde:

1. *ā* türk alfabesinde yazıda işaret edilmeyen *a* sesi.
2. *ā* arap alfabesinde kalın sırada *·* veya *◀* işaretleri.
3. *ē* türk alfabesinde yazıda işaret edilmeyen *e* sesi.
4. *ē* uygur alfabesinde *a* yerine kullanılan *e* işareti.
5. *ē* arap alfabesinde ince sırada *·* veya *◀* işaretleri.
6. *ī* türk alfabesinde yazıda işaret edilmeyen *i* sesi.
7. *ī* » » » » » *i* »
8. *ō* » » » » » *o* »
9. *ō* uygur alfabesinde eksik yazılan *ō* işareti.
10. *ū* türk alfabesinde yazıda işaret edilmeyen *ū* sesi.
11. *ū* » » » » » *u* »
12. *ū* uygur alfabesinde eksik yazılan *ū* işareti.
13. *ū* türk alfabelerinde yazıda işaret edilmeyen *ū* sesi.

Konsonantlarda:

1. *đ* türkçe sözlerde *đ* işareti.
2. *đ* türk alfabelerinde kalın sırada *g* işaretleri.
3. *h* arap alfabesinde *ح* işareti.
4. *h* » » *ح* »
5. *k* türk alfabelerinde kalın sırada *k* işareti.
6. *k* » » sağır *kaf* »
7. *s* arap alfabesinde *ص* işareti.
8. *s* » » *ث* »
9. *f* » » *ط* »
10. *š* » » *ش* »
11. *z* » » *ظ* »
12. *z* » » *ض* »
13. *z* yabancı sözlerde *ذ* »
14. *z* arap alfabesinde *ع* »
15. *z* » » *ء* »

XI. *Qutadğu bilig*'in tahlilî fihristi. Aşağıda *Qutadğu bilig*'in içindeki bölümler, bâblar, metinde işaret edilmiş olan küçük başlıklar ile ayrıca işaret edilmemiş olan başlıklar (bu sonuncuları yuvarlak kavisler içine alınmıştır) ve şâirin karşılıklı konuşmalar arasına serpiyen kendi ağzından söylenmiş sözler (bu sonuncular sırada çizgiler ile belirtilmiştir) sıralanmıştır. Rakamların ilk sırası satır, bâb ve beyit sayılarını ve ikinci sırası ise, bunların bulunduğu sayfeleri göstermektedir.

A. (MENSÛR MUKADDİME)	1— 38	1— 3
B. (MANZÛM MUKADDİME)	1— 77	4—10
C. FİHRİSTÜ 'L-EBVAB	1— 82	11—16
D. (QUTADĞU BİLİG)		
I. TENGRİ 'AZZE VE ÇELLE ÖGDİSİN AYUR	1— 33	17—20
II. YALAVAÇ 'ALEYHİ 'S-SELAM ÖGDİSİN AYUR	34— 48	20—22
III. TÖRT ŞAHABENİNĞ ÖGDİSİN AYUR	49— 62	22—23
IV. YARUQ YAZ FAŞLIN ULUG BUĞRA HAN ÖGDİSİN AYUR	63—123	23—29
V. YİTİ YULDUZ ON İKİ ÜKEKNİ AYUR	124—147	29—31
VI. YALNGUQ OĞLANI AĞIRLIKI BİLİG UQUŞ BİRLE ERDÜKİN AYUR	148—161	31—32
VII. TİL ERDEMİN MÜNİN ASİĞİN YASIN AYUR	162—191	33—35
VIII. KİTAB İDİSİ ÖZ 'UZRİN AYUR	192—229	36—38
IX. EDGÜLÜK KILMAQ ÖGDİSİN ASİĞLARIN AYUR	230—286	39—43
X. BİLİG UQUŞ ERDEMİN ASİĞİN AYUR	287—349	44—49
XI. KİTAB ATI YÖRÜĞİN YİME AVUÇGALIĞIN AYUR	350—397	49—51
XII. SÖZ BAŞI KÜN TOĞDI İLİG ÖZE	398—419	54—55
(kün toğdı ilig sözi)	420—425	56—57
	426—461	57—60
XIII. AY TOLDI KÜN TOĞDI İLİG TAPUĞINGA KELMİŞİN AYUR	462—465	60—61
(ay toldı sözi)	466—474	61—62
	475	62
(ay toldı sözi)	476—485	62—63
	486—508	63—64
hacib cevabı küsemişke	509—510	64—65
küsemiş sözi ay toldıka	511—518	65—66
	519—522	66—67
hacib su'ali ay toldıka	523—525	67—68
ay toldı cevabı hacibka	526—529	68—69
	530—537	69—70

hacib cevabı ay toldıka	538—541	68—69
(hacib cevabı ay toldıka)	542—552	69—70
ay toldı cevabı hacibka	553—557	70
	558—560	70—71
(hacib sözi)	561—562	71
	563—567	71
	568—569	72
ilig cevabı hacibka	570—573	72
	574—578	72—73
ilig cevabı hacibka	579	73
(hacib sözi ay toldıka)	580	73
XIV. AY TOLDI KÜN TOĞDI İLİG TAPUĞINGA KÖRÜNMIŞİN AYUR		
	581—582	73
ilig su'ali ay toldıka	583	74
	584—588	74
ay toldı cevabı iligke	589—592	74—75
	593	75
ilig cevabı ay toldıka	594—597	75
ay toldı cevabı iligke	598—600	75—76
	601—619	76—77
XV. AY TOLDI İLİGKE ÖZİ DEVLÉT ERDÜKİN AYUR		
	620—628	78
kilig sözi ay toldıka	629—636	79
ay toldı su'ali iligke	637—642	79—80
ilig cevabı ay toldıka	643—656	80—81
XVI. AY TOLDI İLİGKE DEVLÉT ŞİFATIN AYUR		
(ay toldı cevabı iligke)	657—670	82—83
ilig su'ali ay toldıka	671—672	83
ay toldı cevabı iligke	673—682	83—84
ilig su'ali ay toldıka	683	84
ay toldı cevabı iligke	684—696	85—86
ilig su'ali ay toldıka	697	86
ay toldı cevabı iligke	698—700	86
ilig su'ali ay toldıka	701	87
ay toldı cevabı iligke	702—713	87—88
ilig cevabı ay toldıka	714—719	88—89
ay toldı cevabı iligke	720—727	89
ilig su'ali ay toldıka	728—729	89—90
ay toldı cevabı iligke	730—750	90—92
ilig cevabı ay toldıka	751—759	92—93
	760—764	93
XVII. KÜN TOĞDI İLİG AY TOLDIKA 'ADİL ŞİFATIN AYUR		
	765—773	93—94
ilig su'ali ay toldıka	774—775	94

ay toldı cevabı iligke	776—784	74—93
ilig su'ali ay toldıka	785	95
ay toldı cevabı iligke	786—791	95—96

XVIII. KÜN TOĞDI İLİG AY TOLDIKA 'ADİL Şİ-FATI NETEG ERDÜKİN AYUR

(ilig cevabı ay toldıka)	792— 822	96— 99
ay toldı su'ali iligke	823	99
ilig cevabı ay toldıka	824— 835	00—101
ay toldı su'ali iligke	836— 845	01—102
ilig cevabı ay toldıka	846— 853	101
ay toldı su'ali iligke	854— 855	02—103
ilig cevabı ay toldıka	856— 858	103
ay toldı su'ali iligke	859— 861	103
ilig cevabı ay toldıka	862— 869	03—104
ay toldı su'ali iligke	870— 871	104
ilig cevabı ay toldıka	872— 895	104—106
ay toldı su'ali iligke	896— 898	106—107
ilig cevabı ay toldıka	899— 906	107
ay toldı su'ali iligke	907— 908	108
ilig cevabı ay toldıka	909— 938	108—111
ay toldı cevabı iligke	939— 950	111—112
	951— 954	112

XIX. AY TOLDI İLİGKE TİL ERDEMİN SÖZ ASİĞ-LARIN AYUR

ilig su'ali ay toldıka	955— 956	112—113
ay toldı cevabı iligke	957	113
ilig cevabı ay toldıka	958— 967	113—114
ay toldı cevabı iligke	968— 975	114—115
ilig su'ali ay toldıka	976— 980	115
ay toldı cevabı iligke	981— 983	115
ilig su'ali ay toldıka	984— 994	116
ay toldı cevabı iligke	995— 997	117
ilig su'ali ay toldıka	998— 999	117
ay toldı cevabı iligke	1000	117
ilig su'ali ay toldıka	1001—1003	117—118
ay toldı cevabı iligke	1004	118
ilig su'ali ay toldıka	1005—1009	118
ay toldı cevabı iligke	1010—1011	118—119
ilig su'ali ay toldıka	1012—1016	119
ay toldı cevabı iligke	1017—1018	119
ilig su'ali ay toldıka	1019—1028	119—120
ay toldı cevabı iligke	1029	120
(ilig sözi)	1030—1033	120—121
	1034—1044	121

XX. KÜT KİVLİKİN DEVLET İRSİLLİKİN AYUR

ilig su'ali ay toldıka	1045—1068	122—124
ay toldı cevabı iligke	1069	124
ilig cevabı ay toldıka	1070—1079	124—125
ay toldı cevabı iligke	1080—1084	125—126
ilig cevabı ay toldıka	1085—1106	126—128
ay toldı cevabı iligke	1107—1109	128
(ay toldı sözi)	1110—1115	128—129
	1116—1120	129
(ay toldı sözi)	1121—1127	129—130
	1128—1136	130—131
(ay toldı sözi)	1137—1150	131—132
	1151—1156	132—133
	1157	133

XXI. AY TOLDI ÖGDÜLMİŞKE PEŃD BİRMİŞİN AYUR

(ay toldı sözi ögdülmüşke)	1158—1160	133
ögdülmüş su'ali ay toldıka	1161—1183	133—135
ay toldı cevabı ögdülmüşke	1184—1194	135—136
ögdülmüş cevabı ay toldıka	1195—1202	136—137
ay toldı cevabı ögdülmüşke	1203—1207	137—138
ögdülmüş cevabı ay toldıka	1208—1217	138—139
ay toldı cevabı ögdülmüşke	1218—1228	139—140
ögdülmüş cevabı ay toldıka	1229—1248	140—142
ay toldı cevabı ögdülmüşke	1249—1250	142
(ay toldı sözi)	1251—1255	142—143
	1256	143
(ay toldı sözi ögdülmüşke)	1257—1264	143—144
	1265—1272	144
	1273—1277	144—145

XXII. AY TOLDI ÖGDÜLMİŞKE ÖTLEMİŞİN AYUR

1278—1341	145—151
-----------	---------

XXIII. AY TOLDI KÜN TOĞDI İLİGKE KUMARU BİTİG BİTİMİŞİN AYUR

(ay toldı bitigi iligke)	1342	152
(ay toldı sözi ögdülmüşke)	1343—1495	152—166
	1496	167
(ay toldı sözi ögdülmüşke)	1497—1498	167
	1499—1500	167
(ay toldı sözi ögdülmüşke)	1501—1509	167—168
	1510	168
(ay toldı sözi)	1511—1516	168—169
	1517—1547	169—171

XXIV. KÜN TOĞDI İLİG ÖGDÜLMİŞNİ OKIMIŞIN
AYUR

	1548	174
(ilig sözi ögdülmişke)	549—1552	174
ögdülmiş cevabı iligke	553—1555	174
	1556	174
(ilig sözi)	557—1561	172—173
	562—1573	173—174
(ilig sözi)	574—1579	174—175
	1580	175

XXV. ÖGDÜLMİŞ KÜN TOĞDI İLİG TAPUĞINGA
KÖRÜNMIŞIN AYUR

	1581	175
ilig sū'ali ögdülmişke	582—1584	175
ögdülmiş cevabı iligke	585—1589	175—176
	1590	176

XXVI. ÖGDÜLMİŞ KÜN TOĞDI İLİG TAPUĞINGA
KİRMİŞİN AYUR

(ilig sözi ögdülmişke)	1591—1600	176—177
ögdülmiş cevabı iligke	1601—1603	177
	1604—1612	178
(ilig sözi)	1613—1640	178—181
	1641—1644	181
(ilig sözi)	1645—1651	181—183
	1652—1654	182—183
ilig sū'ali ögdülmişke	1655—1657	182—183
ögdülmiş cevabı iligke	1658—1664	183
ilig sū'ali ögdülmişke	1665	183
ögdülmiş cevabı iligke	1666—1676	184—185
ilig sū'ali ögdülmişke	1677—1678	185
ögdülmiş cevabı iligke	1679—1683	185—186
(ilig sözi)	1684—1691	186—186
	1692—1782	186—186
(ilig sözi)	1782—1785	195—195
	1786—1790	196

ilig sū'ali ögdülmişke	1791	196
(ilig sözi ögdülmişke)	1792—1795	196—197
ögdülmiş cevabı iligke	1796—1814	197—197
ilig sū'ali ögdülmişke	1815—1816	197
ögdülmiş cevabı iligke	1817—1831	199—199
ilig sū'ali ögdülmişke	1832—1834	199
ögdülmiş cevabı iligke	1835—1846	201—201
ilig sū'ali ögdülmişke	1847—1849	201

XXVII. ÖGDÜLMİŞ İLİGKE UKUŞ ŞURETİN AYUR

(ögdülmiş cevabı iligke)	1850—1871	
ilig cevabı ögdülmişke	1872—1885	
	1886—1888	
ilig sū'ali ögdülmişke	1889—1891	
ögdülmiş cevabı iligke	1892—1893	
ilig sū'ali ögdülmişke	1894—1895	
ögdülmiş cevabı iligke	1896—1902	207—1
ilig sū'ali ögdülmişke	1903—1904	
ögdülmiş cevabı iligke	1905—1908	
ilig cevabı ögdülmişke	1909—1910	208—1
ögdülmiş cevabı iligke	1911—1916	
ilig cevabı ögdülmişke	1917	
ögdülmiş cevabı iligke	1918—1920	209—1

XXVIII. BEGLİKKE SEZA BOLĞU TEG BEG NEGÜ
TEG KEREKİN AYUR

(ilig sū'ali ögdülmişke)	1921—1929	210—211
ögdülmiş cevabı iligke	1930—1936	211
ilig cevabı ögdülmişke	1937—1947	211—212
ögdülmiş cevabı iligke	1948—2174	213—233
ilig sū'ali ögdülmişke	2175—2180	233

XXIX. ÖGDÜLMİŞ BEGLERKE VEZİR BOLĞU NE-
GÜ TEG ER KEREKİN AYUR

(ögdülmiş cevabı iligke)	2181—2264	233—241
ilig sū'ali ögdülmişke	2265—2268	241

XXX. ÖGDÜLMİŞ İLİGKE SÜ BAŞLAR ER NEGÜ
TEG KEREKİN AYUR

(ögdülmiş cevabı iligke)	2269—2429	241—256
ilig sū'ali ögdülmişke	2430—2434	257

XXXI. ÖGDÜLMİŞ İLİGKE ULUĞ HACİBLİKKA NE-
GÜ TEG ER KEREKİN AYUR

(ögdülmiş cevabı iligke)	2435—2525	257—265
ilig sū'ali ögdülmişke	2526—2527	265—266

XXXII. ÖGDÜLMİŞ İLİGKE KAPUĞ BAŞLAR ER
NEGÜ TEG KEREKİN AYUR

(ögdülmiş cevabı iligke)	2528—2591	266—272
ilig sū'ali ögdülmişke	2592—2595	272

XXXIII. ÖGDÜLMİŞ İLİGKE YALAVAÇ İDĞUQA NE-
GÜ TEG ER KEREKİN AYUR

(ögdülmiş cevabı iligke)	2596—2668	273—279
ilig sū'ali ögdülmişke	2669—2671	279—280

XXXIV. ÖGDÜLMİŞ İLİGKE BİTİGÇİ İLİMĞA NEGÜ
TEG KEREKİN AYUR

(ögdülmüş cevabı iligke) 672—2739 180—286
ilig su'ali ögdülmüşke 740—2742 286

XXXV. ÖGDÜLMİŞ İLİGKE AĞIÇI NEGÜ TEG ER
KEREKİN AYUR

(ögdülmüş cevabı iligke) 2743—2822 287—293
ilig su'ali ögdülmüşke 2823—2827 294

XXXVI. ÖGDÜLMİŞ İLİGKE AŞ BAŞCI H'AN SA-
LAR NEGÜ TEG KEREKİN AYUR

(ögdülmüş cevabı iligke) 2828—2879 294—298
ilig su'ali ögdülmüşke 2880—2882 299

XXXVII. ÖGDÜLMİŞ İLİGKE İDIŞCI BAŞI NEGÜ TEG
KEREKİN AYUR

(ögdülmüş cevabı iligke) 2883—2947 299—305
ilig su'ali ögdülmüşke 2948—2949 305
ögdülmüş cevabı iligke 2950—2955 305—306
ilig su'ali ögdülmüşke 2956 306

XXXVIII. ÖGDÜLMİŞ İLİGKE TAPUĞCILAR HAĞI BEG-
LER ÖZE NEGÜ TEG ERDÜKİN AYUR

(ögdülmüş cevabı iligke) 2957—3014 306—310
ilig cevabı ögdülmüşke 3015—3024 311
ögdülmüş cevabı iligke 3025—3049 311—313
3050 313

ilig cevabı ögdülmüşke 3051 314
(ilig sözi) 3052—3060 314
(ilig sözi ögdülmüşke) 3061—3066 314—315
3067—3096 315—317

ilig su'ali ögdülmüşke 3097 317
(ilig su'ali ögdülmüşke) 3098—3101 317—318
ögdülmüş cevabı iligke 3102—3115 318—319
3116 319

(ilig sözi) 3117—3119 319
ilig su'ali ögdülmüşke 3120—3136 319—320
ögdülmüş cevabı iligke 3137—3152 320—322
ilig su'ali ögdülmüşke 3153—3156 322
ögdülmüş cevabı iligke 3157—3160 322
ilig cevabı ögdülmüşke 3161—3174 323—324
ögdülmüş cevabı iligke 3175—3184 324—325
ilig cevabı ögdülmüşke 3185—3186 325

XXXIX. KÜN TOĞDI İLİG ODĞURMIŞKA BİTİG Bİ-
TİP İDMİŞİN AYUR

3187—3188 325
(ilig bitigi odğurmışka) 3189—3218 325—327
ilig pendi odğurmışka 3219—3274 328—332
3275 332
(ilig sözi ögdülmüşke) 3276—3280 332
3281—3288 332—333

XL. ÖGDÜLMİŞ ODĞURMIŞ TAPA BARMİŞİN
AYUR

odğurmış su'ali ögdülmüşke 3289—3301 333—334
ögdülmüş cevabı odğurmışka 3302—3305 334
3306—3317 335

XLI. ODĞURMIŞ ÖGDÜLMİŞ BİRLE MÜNAZARA-
KILMIŞİN AYUR

(odğurmış cevabı ögdülmüşke) 3318—3320 336
ögdülmüş cevabı odğurmışka 3321—3333 336—337
odğurmış cevabı ögdülmüşke 3334—3366 337—340
ögdülmüş cevabı odğurmışka 3367—3375 340
odğurmış cevabı ögdülmüşke 3376—3402 341—343
ögdülmüş cevabı odğurmışka 3403—3450 343—346
odğurmış cevabı ögdülmüşke 3451—3453 347
ögdülmüş cevabı odğurmışka 3454—3471 347—348
3472 348
odğurmış su'ali ögdülmüşke 3473—3475 348—349
ögdülmüş cevabı odğurmışka 3476—3481 349
odğurmış cevabı ögdülmüşke 3482—3486 349—350
ögdülmüş cevabı odğurmışka 3487—3511 350—352

XLII. ODĞURMIŞ ÖGDÜLMÜŞKE DÜNYANING
'AYIBLARIN AYUR

(odğurmış cevabı ögdülmüşke) 3512—3645 353—366

XLIII. ÖGDÜLMİŞ ODĞURMIŞKA DÜNYA BİRLE
'UĞBI KAZGANĞUSIN AYUR

(ögdülmüş cevabı odğurmışka) 3646—3681 367—370
3682 370
odğurmış cevabı ögdülmüşke 3683—3706 370—372
ögdülmüş cevabı odğurmışka 3707—3712 373

XLIV. ODĞURMIŞ İLİGKE BİTİG BİTİP İDMİŞİN
AYUR

(odğurmış cevabı ögdülmüşke) 3713 373
3714—3715 373—374

(odğurmış bitigi iligke)	3716—3810	
	3811	
(odğurmış sözi ögdülmüşke)	3812—3820	
ögdülmüş cevabı odğurmışka	3821—3825	
odğurmış cevabı ögdülmüşke	3826—3832	
ögdülmüş cevabı odğurmışka	3833	
	3834—3841	
ilig sū'ali ögdülmüşke	3842—3843	
	3844—3845	
	3846—3848	
(ilig sū'ali ögdülmüşke)		
ögdülmüş cevabı iligke		3849
(ögdülmüş sözi)	3850—3852	
	3853—3857	
ilig cevabı ögdülmüşke	3858—3861	
ögdülmüş cevabı iligke	3862—3865	
ilig cevabı ögdülmüşke	3866—3874	
ögdülmüş cevabı iligke	3875—3887	
ilig cevabı ögdülmüşke	3888—3889	
ögdülmüş cevabı iligke	3890—3892	
ilig cevabı ögdülmüşke	3893—3895	
XLV. KÜN TOĞDI İLİĞ ODĞURMIŞKA İKİNCİ BİTİĞ İDİMiŞİN AYUR		
	3896—3897	
(ilig bitigi odğurmışka)	3898—3940	
	3941—3942	
(ilig sözi ögdülmüşke)	3943—3945	
	3946—3959	
odğurmış sū'ali ögdülmüşke	3960—3964	
ögdülmüş cevabı odğurmışka	3965—3968	
odğurmış sū'ali ögdülmüşke	3969—3970	
XLVI. ÖGDÜLMİŞ ODĞURMIŞ BİRLE İKİNCİ KATA MUNAŞARA KİLMİŞİN AYUR		
(ögdülmüş cevabı odğurmışka)	3971—3994	
odğurmış cevabı ögdülmüşke	3995—4004	
ögdülmüş cevabı odğurmışka	4005—4006	
odğurmış cevabı ögdülmüşke	4007—4016	
ögdülmüş cevabı odğurmışka	4017—4022	
odğurmış cevabı ögdülmüşke	4023—4026	
ögdülmüş cevabı odğurmışka	4027—4030	
XLVII. ÖGDÜLMİŞ ODĞURMIŞKA BEGLERKE TA-PINMAK TÖRÜSİN TOĞUSIN AYUR		
(ögdülmüş cevabı odğurmışka)	4031—4158	
odğurmış sū'ali ögdülmüşke	4159—4164	

374—381

383—384

384—385

386—387

387—388

388—389

389—390

390—391

391—392

392—393

393—394

394—395

395—396

396—397

397—398

398—399

399—400

400—401

401—402

402—403

403—404

404—405

405—406

406—407

407—408

408—409

409—410

410—411

411—412

412—413

413—414

414—415

415—416

416—417

417—418

418—419

419—420

420—421

421—422

422—423

423—424

424—425

425—426

426—427

427—428

428—429

429—430

XLVIII. ÖGDÜLMİŞ KAPUGDAKI ER AT BİRLE NEGÜ TEG TIRILGÜSİN AYUR

(ögdülmüş cevabı odğurmışka)	4165—4313	419—433
odğurmış sū'ali ögdülmüşke	4314—4317	433
ögdülmüş cevabı odğurmışka	4318—4319	434
XLIX. ÖGDÜLMİŞ ODĞURMIŞKA KARA 'AM BUÇUN BİRLE NETEG KATILGU KEREKİN AYUR		
L. 'ALEVİLER BİRLE KATILMAKNI AYUR	4320—4335	434—435
LI. BİLGE 'ALİMLER BİRLE KATILMAKNI AYUR	4336—4340	436
LII. OTAÇILAR BİRLE KATILMAKNI AYUR	4341—4354	436—437
LIII. MU'AZZİMLER BİRLE KATILMAKNI AYUR	4355—4360	438
LIV. TÜŞ YORĞUÇILAR BİRLE KATILMAKNI AYUR	4361—4365	438—439
LV. YULDUZÇILAR BİRLE KATILMAKNI AYUR	4366—4375	439—440
LVI. ŞA'İRLER BİRLE KATILMAKNI AYUR	4376—4391	440—441
LVII. TARIĞÇILAR BİRLE KATILMAKNI AYUR	4392—4399	441—442
LVIII. SATIĞÇILAR BİRLE KATILMAKNI AYUR	4400—4418	442—444
LIX. İGDIŞÇİLER BİRLE KATILMAKNI AYUR	4419—4438	444—446
LX. UZLAR BİRLE KATILMAKNI AYUR	4439—4455	446—447
LXI. ÇIĞAYLAR BİRLE KATILMAKNI AYUR	4456—4468	447—448
LXII. EVLİK NEGÜ TEG ALMAKNI AYUR	4469—4474	449
LXIII. OĞUL KIZ TOĞSA NETEG İGDIĞÜSİN AYUR	4475—4503	449—452
LXIV. ELİĞ ASRAKILARIĞ NEGÜ TEG TUTĞUSİN AYUR	4504—4526	452—454
(ögdülmüş sözi odğurmışka)	4527—4566	455—458
odğurmış sū'ali ögdülmüşke	4567—4572	458—459
LXV. ÖGDÜLMİŞ ODĞURMIŞKA AŞKA BARMAK TÖRÜSİN AYUR		
	4573—4643	459—466
LXVI. ÖGDÜLMİŞ ODĞURMIŞKA AŞKA OKIMAK TÖRÜSİN AYUR		
	4644—4679	466—469
LXVII. ODĞURMIŞ ÖGDÜLMİŞKE DÜNYADIN YÜZ EVRÜP BARINĞA TAPI BOLMAKIN AYUR		
(odğurmış cevabı ögdülmüşke)	4680—4873	469—486
ögdülmüş cevabı odğurmışka	4874—4880	487
	4881—4897	487—489
ilig sū'ali ögdülmüşke	4898—4899	489
ögdülmüş cevabı iligke		
	4900—4902	489

ilig cevabı ögdülmüşke	903—4918	490—491
ilig su'ali ögdülmüşke	919—4931	491—492
	932—4933	492—493
LXVIII. KÜN TOĞDI İLİG OĞĞURMIŞNI ÜÇÜNÇ YO- LI ÜNDEYÜ İDMİŞİN AYUR		
(ilig sözi ögdülmüşke)	4934—4940	492—493
ögdülmüş cevabı iligke	4941—4944	493—494
ilig cevabı ögdülmüşke	4945—4954	494—495
ögdülmüş cevabı iligke	4955—4957	495—496
	4958—4972	496—497
oğğurmış su'ali ögdülmüşke	4973—4975	497—498
	4976	498—499
ögdülmüş cevabı oğğurmışka	4977—4989	499—500
oğğurmış cevabı ögdülmüşke	4990—5006	500—501
ögdülmüş cevabı oğğurmışka	5007—5009	501—502
	5010	502—503
(ögdülmüş sözi oğğurmışka)	5011—5013	503—504
	5014—5015	504—505
ilig su'ali ögdülmüşke	5016—5017	505—506
ögdülmüş cevabı iligke	5018—5019	506—507
ilig cevabı ögdülmüşke	5020—5026	507—508
	5027—5030	508—509
LXIX. OĞĞURMIŞ ÖGDÜLMİŞ TAPA KELMİŞİN AYUR		
	5031—5034	509—510
LXX. KÜN TOĞDI İLİG OĞĞURMIŞ BİRLE KÖ- RÜŞMİŞİN AYUR		
(ilig sözi oğğurmışka)	5035—5038	510—511
	5039	511—512
oğğurmış cevabı iligke	5040—5049	512—513
ilig su'ali oğğurmışka	5050—5053	513—514
oğğurmış cevabı iligke	5054—5071	514—515
ilig cevabı oğğurmışka	5072—5080	515—516
oğğurmış cevabı iligke	5081—5091	516—517
ilig cevabı oğğurmışka	5092—5103	517—518
oğğurmış cevabı iligke	5104—5113	518—519
ilig cevabı oğğurmışka	5114—5117	519—520
oğğurmış cevabı iligke	5118—5125	520—521
ilig cevabı oğğurmışka	5126—5131	521—522
LXXI. OĞĞURMIŞ İLİGKE PEŇD BİRMİŞİN AYUR		
(oğğurmış cevabı iligke)	5132—5396	522—523
ilig cevabı oğğurmışka	5397—5401	523—524
oğğurmış cevabı iligke	5402—5438	524—525
	5439—5454	525—526
ilig su'ali ögdülmüşke	5455—5466	526—527

LXXII. ÖGDÜLMİŞ İLİGKE İL İTGÜ TÖRÜSİN AYUR

(ögdülmüş cevabı iligke)	5467—5492	543—546
ilig cevabı ögdülmüşke	5493—5499	546—547
ögdülmüş cevabı iligke	5500—5608	547—556
	5609	556
ilig cevabı ögdülmüşke	5610—5621	557—558
	5622—5631	558—559

**LXXIII. ÖGDÜLMİŞ KEÇMİŞ TIRİGLİKKE AÇIP TEŇ-
BE.KA OĞRAMIŞİN AYUR**

(ögdülmüş sözi)	5632—5646	559—560
	5647	560
(ögdülmüş sözi)	5648—5660	561—562
ögdülmüş su'ali iligke	5661—5662	562
ilig cevabı ögdülmüşke	5663—5664	562
	5665—5667	562—563
oğğurmış su'ali ögdülmüşke	5668—5684	563—564
ögdülmüş cevabı oğğurmışka	5685—5687	564
	5688—5720	565—567

**LXXIV. OĞĞURMIŞ ÖGDÜLMİŞKE KİNGEŞ BİRMİŞİN
AYUR**

721—5761 568—571

**LXXV. KÖNİLİKKE KÖNİLİK KİŞİLİKKE KİŞİLİK
KILMAKIN AYUR**

(oğğurmış cevabı ögdülmüşke)	5762—5815	572—576
ögdülmüş cevabı oğğurmışka	5816—5821	576—577
	5822—5830	577—578
ilig su'ali ögdülmüşke	5831—5834	578
ögdülmüş cevabı iligke	5835—5845	578—579
ilig cevabı ögdülmüşke	5846—5853	580
ögdülmüş cevabı iligke	5854—5878	580—582
ilig cevabı ögdülmüşke	5879—5893	583—584
ögdülmüş cevabı iligke	5894—5933	584—587
ilig cevabı ögdülmüşke	5934—5937	587—588
	5938—5952	588—589

**LXXVI. OĞĞURMIŞ İGLİG BOLUP ÖGDÜLMİŞNI ÜN-
DEMİŞİN AYUR**

(ögdülmüş sözi oğğurmışka)	5953	589
oğğurmış cevabı ögdülmüşke	5954	589
ögdülmüş su'ali oğğurmışka	5955	590
oğğurmış cevabı iligke	5956	590
yumuşçı cevabı oğğurmışka	5957	590
oğğurmış cevabı ögdülmüşke	5958	590
	5959	590

	5960	590
ögdülmüş su'ali yumuşçıkça	5961	591
yumuşçı cevabı ögdülmüşke	5962—5963	591
ögdülmüş cevabı yumuşçıkça	5964	591
yumuşçı cevabı ögdülmüşke	5965—5966	591
	5967—5974	591—592
ögdülmüş su'ali öğğürmişke	5975	592
öğğürmüş cevabı ögdülmüşke	5976—5977	592—593
ögdülmüş cevabı öğğürmişke	5978—5985	593
öğğürmüş cevabı ögdülmüşke	5986—5988	594
ögdülmüş cevabı öğğürmişke	5989—5992	594
LXXXVII. ÖGDÜLMÜŞ ÖĞĞURMIŞKA TÜŞ YÖRÜĞİN AYUR	5993—6031	594—598
LXXXVIII. ÖĞĞURMIŞ ÖGDÜLMÜŞKE TÜŞ KÖRMİŞİN AYUR	6032—6036	598
LXXIX. ÖGDÜLMÜŞ ÖĞĞURMIŞ TÜŞİNĞE TA'BİR KILMIŞIN AYUR	6037—6046	599
LXXX. ÖĞĞURMIŞ BU TÜŞKE ADIN YÖRÜĞ AYUR	6047—6086	600—603
LXXXI. ÖĞĞURMIŞ ÖGDÜLMÜŞKE PEŇD BİRMİŞİN AYUR		
(öğğürmüş sözi ögdülmüşke)	6087—6185	603—611
ögdülmüş cevabı öğğürmişke	6186—6187	611
öğğürmüş cevabı ögdülmüşke	6188—6195	611
	6196—6226	613—616
ilig su'ali ögdülmüşke	6227—6235	616—617
ögdülmüş cevabı iligke		
	6236—6237	617
ilig su'ali ögdülmüşke	6238—6242	618
ögdülmüş cevabı iligke	6243—6244	618
ilig cevabı ögdülmüşke	6245—6264	618
ögdülmüş cevabı iligke	6265—6272	518—620
ilig cevabı ögdülmüşke	6273	620—621
	6274—6278	621
ögdülmüş su'ali iligke	6279—6280	621—622
ilig cevabı ögdülmüşke	6281—6282	622
	6283—6285	622
LXXXII. KUMARU ÖGDÜLMÜŞKE ÖĐĞURMIŞNİŇ ÖLMİŞİN AYUR		
	6286	622
(kumaru sözi ögdülmüşke)	6287—6291	622—623
	6292	623
LXXXIII. KUMARU ÖGDÜLMÜŞKE TA'ZİYEŇ KILMIŞIN AYUR	6293—6298	623

LXXXIV. ÖGDÜLMÜŞ ÖĞĞURMIŞKA YAS TUTMIŞIN AYUR

(ögdülmüş sözi)

6299 624
6300—6303 624

[metin eksik]

LXXXV. İLİĞ ÖGDÜLMÜŞKE TA'ZİYEŇ KILMIŞIN AYUR

(ilig sözi ögdülmüşke)

6304 624
6305—6319 625—626
6320 626

ögdülmüş cevabı iligke

(ögdülmüş sözi iligke)

ilig cevabı ögdülmüşke

6321—6322 626
6323—6324 626
6325—6326 626

(ilig sözi ögdülmüşke)

ilig su'ali ögdülmüşke

6327 626
6328—6337 627
6338—6346 627—628

(ilig sözi ögdülmüşke)

ögdülmüş cevabı iligke

6347 628
6348—6350 628
6351 628

[metin eksik]

ögdülmüş cevabı iligke

ilig cevabı ögdülmüşke

6352—6357 629
6358 629

[metin eksik]

ögdülmüş cevabı iligke

ilig sözi ögdülmüşke

ögdülmüş cevabı iligke

6359—6378 629—631
6379—6386 631—632
6387—6419 632—634
6420—6520 634—643

E. (İLÂVELER)

- I. YİĞİTLİKKE AÇIP AVUĞGALIĞIN AYUR
- II. ÖĞLEK ARTAĞIN DOSTLAR ÇEFASIN AYUR
- III. KİTAB İDİSİ YUSUF ULUĞ HACİB ÖZİNĞE PEŇD BİRÜR

6521—6564 644—647
6565—6604 647—650
6605—6645 650—654

A.

B1 C2

BİSMİ 'LLAHİ 'R-RAHMANİ 'R-RAHİM

A2

1 hâmd-u sipas-ü mînnet ve öküş ögdi tengri 'azze ve
 2 çelleka kim uluğluk idisi tükkel küdrethğ padişah turur
 3 yirli kökli yaratğan kamuğ tınlıqlarğa ruzi birgen neni
 4 kim tiledi erse kıldı yime neni tilese kıdur yef'alü 'llahü ma ye-
 5 şa' ve yahkü mü ma yürid tağı sansız şelam-ü dürud halk-
 6 larda yigi yalavaçlarda ödrüntüsü uluğ savcısu muhammed-i
 7 muştafa öze bolsun tağı ma anıñ işleri 'aziz ağırılığ şa-
 8 habeler öze rişvanu 'llahî 'aleyhim ecma'in bu kıtab yav-
 9 lağ 'aziz turur çin hükemalarının eşsalleri birle bezen-
 10 miş maçin çilemalarının eş'arları birle araste kılınmış tu-
 11 rur bu kıtabnı okıgılı bu beyitlerni ma'lum kılıgılı kıtab-
 12 dın yaqşı 'azizrak turur çin-ü maçin alimleri ve hakim-

[Bismî 'llahî... 'r-rahîm] A yok B'de nushanın ilk sahifesini teşkil ve 14. satırda buğra han tilinçe cümlesine kadar devam eden metin eksik (faksimiledeki ilk sahife, C'ye göre, sonradan doldurulmuştur).

[1 hâmd-u ... ögdi] A₁ sipasü minet öküş ögdi C₂ ... mînnet ve ögdi | 'azze ve çelleka] A₁ asevecel (satır üstünde yazılmış) -ka || 2 uluğluk ... turur] A₁₋₂ u. idiz-i tükkel kuduret-liğ padş-a t. C₁₋₂ uluğ-luğ ... padişah || 3 yirli ... yaratğan] A₃ yer-ni tek-ni yarad-ğan C₃ ... yaratğan | birgen] A₄ bergen | neni kim] A₄ nekim || 4 erse] A₄ arz-e C₄ yok | neni] A₅ ne | kıdur] C₄ kılğan (-n satır üstünde sonradan yazılmış) || 4-5 yef'alü ... yürid] A₅ yef'alü 'llahü ... (ar. harfl. yazılmış) C₄ yef'alü ma ... || 5-7 tağı ... bolsun] A₅₋₈ tağı s. selama tırut halk-lar-ta neki yalavaç-lar-ta (?) ödründüz-i (satır altında ar. harfl. güzide) uluğ sav-cız-ı (satır altında ar. harfl. peygamber) muhammet-i muz-tafa öz-e bolz-un C₄₋₅ yime halk-larda ödürdi tengri yalavaçı öze san-sız dürud b. || 7 tağı ... anıñ] C₅ yok || 7-8 işleri ... öze] A₈ es-ler-i öz-e || 8 rişvan ... ecma'in] A₉ ar. harfl. ile yazılmış || 8-9 bu ... turur] A₉ bu kıdaba turur ğti asiz (satır üstünde yazılmış) yavlağ (satır altında ar. harfl. nik) langağ || 9 çin ... bezenmiş] A₁₀ ... eş'ar-lar-ı bile araz-te C₆₋₇ ç. hakim-lerning ... yaramış (oku bezemiş) || 10 maçin ... turur] A₁₁₋₁₂ ... şm-sal-i birle (veya bilen) bezenmiş t. C₇₋₈ m. hakim-lerning ... kılmiş || 11 beyit-leri-ni] A₁₂ beyit-leri-ni C₈ beyit-leri-ni | kılıgılı] A₁₃ kılıgılı-lar. || 12 yaqşı ... turur] A₁₃ 'aziz-rak erür C₈₋₉ yaqşı ... turur | çin-ü ... hakimleri] A₁₃₋₁₄ ... 'alim-ler-i C₉ maçin ...

13 leri kamuğ ittifağ boldılar kim meşriğ vılayetin de kamuğ
A3 B2 14 türkistan illerinde buğra han tilinçe türk lüğatinçe bu ki-
 15 tabdın yakşıraq herğiz kim erse taşnif kılmadı bu kıtab
 16 kayu padişahka ya kayu iklimka tegdi erse gayet uzlu-
 17 kındın nihayettin keçe körklüglükündin ol illeriniğ hâkim-
 18 leri alimleri қабул kılıp tegme biri bir türlüğ at laqab
 19 urdılar çinliğlar edebü 'l-müluk atadılar maçin melikiniğ
 20 hûkemaları ayinü 'l-memleke tidiler meşriğliğlar zinetü 'l-
 21 ümëra tip aydılar iranliğlar şahname-i türki atamışlar ba-
 22 zıları ma pëndname-i müluk timişler turanlığlar kutadğu bi-
 23 lig tip aymışlar bu kıtabnı taşnif kılığlı balasağun mevl
 24 ludluğ perhiz idisi er turur emma bu kıtabnı kaşğar ulu-
 25 de tükel kılıp meşriğ meliki tavğaç buğra han üskünge
 26 kigürmiş turur melik buğra han ma anı ağırlap uluğlap
 27 öz haş hacıblığını anğa birü yarlıkamış turur anıñ üçün
C3 28 yusuğ uluğ haş hacıb tip atı çavı ajunda yayılmış turur
 29 bu aziz kıtab dört uluğ ağır ul öze bına kıhnmış turur

13 kamuğ ittifağ] A14 kamuğ-ı idifağ | meşriğ ... kamuğ] A14-15 m. vilayetinde
 k. C meşriğ] (yerine işâret edilerek, sahife kenarında yazılmış) vilayetinde || 14 illerinde
 A15 ilin-te C10 il(l)erinde | türk lüğatinçe] C10 yok || 15 yakşıraq ... kılmadı
 A1-2 ... kılmay tarur B1 ve C10-11 yahşı-raq ... || 16 kayu ... erse] A2-3 kayu
 padş-a-ka kayu-ma iklim-ka t. grz-e B1-2 k. padişah-ka (iyi okunmuyor) ... C11...
 ya kayu (ka- satır üstünde yazılmış) iklim-ke tegdi irse | uzluğundın] C11 edğüsindin
 || 17 nihayettin] A4 uruğ-tın B2 nihayet-din (n-?) C11 yok || 17-18 ol... kılıp] B1
 ... hâkemaları ... C12 ol hâkema | at laqab] C12 laqab at || 19 urdılar] B4 birdi-ler
 edebü 'l-müluk atadılar] A8 edeb-bül-müluk a. B4 edebü 'l-müluk at birdiler || 19-20
 maçin ... tidiler] A7-8 ... ayinül-memleket teti-ler B4-5 m. m. neğim-leri a. atadılar
 C13 maçin-liğ-lar eminü 'l-memleke t. | zinetü 'l-ümëra] A8 sinedün ümer-a C3
 zinetü 'l-ümëra || 21 tip aydılar] A8 tep aytı-lar C13 at birdi-ler | iranliğlar ...
 atamışlar] B8 ... tidiler C13 iranliğ-lar (i- dikkat; istinsah edilirken, bir satır atlanmaz
 olacak; aş. bk.) | ba'zıları ma] B7 ba'zi-lar ma C14 ba'zi-lar || 22 timişler] A10 temiş-
 ler || 23 aymışlar] C14 aytmış-lar (yk. bk.) | bu ... mevludluğ] A11-12 buu kıtabnı
 koşuğ-ni bila-sağun mevlut-liğ B7-8 ... balasağun mevlud-liğ C14-15 bu kıtabnı
 kılgan balasağun mevludliğ || 24 perhiz idisi] C15 parsi-ça pür hünçer-liğ | emma
 C15 yime | kaşğar ilinde] A13 k. il-i-te C15 kaşğarda || 25 kılıp ... üskünge] A10
 ... tavğaç hanı üskin-ge (satır altında uyg. harfl. kaş-ı-ka) B9 ... tavğaç hanı
 C18 tavğaç buğra han meşriğ meliki üskinde || 26 turur] B9 eksik C18 yok | melik
 ... uluğlap] A15 ... ağır-lap B10 eksik C18 melik me anı ağırlap uluğlap || 17 haş
 ... turur] A16-17 h. hacıb-liğ-i-nı (satır altında ar. harfl. vezir) angga berü ... C10
 [...]-muş tarur C17 h. hacıb-liğ-i angar birmiş || 28 uluğ] A17 ve C17 yok | tip
 turur] A17-18 tep atı acun-ta ... B11 eksik C17-1 tip atı çavı birmiş tarur || 29 aziz
 A18 aziz B12 ve C1 yok | uluğ ... turur] A19 ... öz-e tam-a kędürül-miş erür B
 ağır ... tarur C1 ağırlığ nime ... kılmış turur

A4 30 bir adil ikinci devlet üçüncü akıl dördüncü kana'at yana
 31 tegme birinçe türkçe bir at birmiş turur adilka kün toğ-
 32 dı ilig at birip padişah orniğa tutmuş turur devletka ay
B3 33 toldı at birip vezir orniğa koğmış turur ağılka ögdül-
 34 miş at birip vezirniğ oğlı yirinde tutmuş turur kana'atka
 35 oğğurmuş at birip vezirniğ karındaşı tip aymış turur ta-
 36 kı anlar ara munağara su'ali cevabı keçer teg sözler söz-
 37 lemiş turur okıglınığ köngli açılıp muşannıfını edğü du'a
 38 birle yad kılsun tip

30 B'de bir'den başlayarak, 33. satırda ögdülmüş sözüne kadar devam eden kısım
 eksik | bir 'adil'] A10-20 buu şvel-i 'adil turur tüz yürütmek | devlet] A20-1 kud
 solet turur | 'akıl'] A1 akıl ukaş grür | kana'at] A1-2 kan-a-'at öz-e tirilmek turur
 | kana] A2 gim-e || 31 türkçe ... turur] A2-3 bir g(n)ün şren-ler adın adanmış turur
 || 32 birip ... orniğa] A4 berip padş-a şsin-ge tegmiş C3 ... öziñge (-z- noktasız, aş.
 bk.) t. || 33 birip ... koğmış] A5 berip vesir orni-ğa ornadmış || 34 birip ... yirinde]
 A4-berip ... yerin-te B1 ... yirinde C4-5 birip vezir oğlı öziñge (yk. bk.) || 35 birip
 vezirniğ] A7 berip vesir-ning B2 birip C5 birip vezir || 36 munağara ... sözler] A6
 soval cevab munağara k. t. C6 su'al ve cevab munağara keçer sözler || 37 okıglınığ ...
 muşannıfını] A9 buu kamuğ-ı ... muşannıf-ka B3 okıglı ... muşannıf-ka C7 ... açılısun
 yime muşannıf-nı || 38 yad ... tip] A10 yat kılsun-un tep insil(?)'asiz B4 yad kılsun inş'a
 illahı ta'ala C7-8 yarıtkaya kola yad kılsun tip li-reşadihi 'l-'aziz (-s- noktasız) ve hüve
 a'lemü bi ş-şevab

B.

- 1 uğan bir bayat ol kamuğda oza
öküş hãmd-u õgdi arğar oğ seza
- 2 uluğluk idisi uğan zü 'l-çelal
yaratğan törütgen me kadır kemal
- 3 ay yir kök idisi hãlayıq bile
ruzını anutmuş yigil sen küle
- 4 saqışsız birigli kamuğka ruzi
yitürür kamuğnı ma yimez õzi
- 5 açın koğmaz herğiz kamuğ tınlıgı
yitürür içürür tözü sanlıgı
- 6 neteg kim tiledi me boldı kamuğ
kimi kim tilese kılar ol uluğ
- 7 dürud ol õdürmiş reşülka selam
yine işleringe selam hem ulam
- 8 muhãmmed yalavaç hãlayıq başı
kamuğ barçalarğa ol ol köz qaşı
- A5 9 yime bu kıtab ol idi ök 'aziz
biligligke bolğay biligdin tengiz
- C4 10 bezenmiş ağırlıg biligler bile
kalı kim şükür kııl qana'at tile

1 B'de mukaddimenin bu manzum kısmı yok.; B 34'te biten mensür parçadan sonra, 35'te babların fibristi başlıyor ve 12. sahifenin sonuna kadar devam ediyor. kamuğda.] A12 kamuğ-tın || 2 uluğluk] C9 uluğ-luğ | yaratğan törütgen] A13 y. g. gen C10 yaratğan törütgen (-g- çizgisi yok) || 3 ay yir] A14 ay (tek çizgi |) gen yigil] A14 yegil || 4 birigli] A15 berigli | yitürür ... yimez] A15 yedürür k. m. yem harfl. hem.) C12 koğmaz h. | yitürür] A16 yedürür || .6. kılar] A17 bolur] || 7 dürud A18 şurat C14 dürud | õdürmiş] A18 õdürmiş (satır altında ar. harfl. güzide) | işleringe A18 iş-leringē C14 işleri-ke || 8 ol ol] A19 ol || 9 idi] A1 şti | tenğiz] C16 tis || 10 bezenmiş] A2 bisenmiş (-s- altında ar. harfl. z) C1 yaranmış | kııl] C1 ol

- 11 kamuğ barçasına bügüler sözi
tizip yinçüleyü kamuğ tüp tüzi
- 12 bu meşriş meşiki maçınlar begi
biliglig ukuşluğ ajunda yigi
- 13 kamuğ bu kıtabnı alıp özlemiş
hazine içinde urup kizlemiş
- 14 birindin birinçe miraslar kalıp
adınlarğa birmez özinge alıp
- 15 asiğlig turur bu yok ol hiç yası
öküş türkler ukmaz munıng ma'nisi
- 16 kıtabdın eşitgen bilür uş anı
oqığan bitigen ukumaz munı
- 17 elig köz tutar kör kıtab sözleri
ikigün ajunda iter işleri
- 18 maçınlar hãkimi bu çin yumğısı
tözü barça aymış munıng yaqşısı
- 19 bu meşriş ilinde kamuğ türk-ü çin
munı teg kıtab yok ajunda adın
- 20 kıtab kadrini me biliglig bilir
ukuşsuz kişidin adın ne kelir
- 21 ay tegme kişike kıtab birmegü
apanğ dostuğ erse imin bolmağ

11 barçasına bügüler] A3 barça-sında büğü-ler (satır altında uyg. harfl. bilig-lig-ler) | yinçüleyü] A3 inçü-leyü C2 yinçüleyü || 12 meşiki maçınlar] A4 meliki maçın-lıg C3 meşiki (-i- sonradan eklenmiş?) m. | yigi] A4 yegi (satır altında ar. harfl. nik) || 14 birindin] A9 bir-i-tin C5 biri-din | adınlarğa birmez] A8 adın-lar-ğa (satır altında ar. harfl. özge) bermez C5 nadan-larğa birmes || 15 hiç yası] A7 heç yaz-ı (satır altında ar. harfl. bi günah) | ukmaz ... ma'nisi] A7 u. munung m. C8 ukmas m. ma'nası || 16 eşitgen bilür] A8 e. bolur C7 eşitgen b. | ukumaz] C7 ukumas || 17 elig ... kör] A9 elig k. tudaşu | ikigün] A9 ikegün C8 ikigün (-k- çizgisi yok) || 18 yumğısı] A10 yum-ğısı (satır altında ar. harfl. heme) C9 yumğası (-ğ- noktasız) | tözü ... yaqşısı] A10 töz-i b. a. (ermiş?) munung y. C9 ... yaqşısı || 19 türk-ü çin] A11 türk-ü çin C10 türk için | munı ... adın] A11 munung ... eşin-itin adın (satır altında ar. harfl. dige) C10 mañing ... idin (satır kenarında başka elle adın) || 20 bilir] A12 bilir | kişidin ... kelir] A12 kişi-tin ... kelür C11 kişi-de a. ni kelir || 21 ay ... birmegü] A13 buu ... birmegü | apañğ] A13 a. (satır altında ar. harfl. eğer) C13 a. (önce apañ yazılmış, sonra epkeng şeklinde tashih edilmiş) | erse imin] A13 e. imin C12 irse i.

- 22 neteg kim biligsiz bilümez munı,
uquşluğ uqupan küzetür anı
- 23 bu buğra han vaqıtı içre anı
yime han tilinçe bu aymış munı
- 24 munı teg kıtabnı kim aymış oza
kiğin me kim ayğay munı teg uza
- 25 kim erse munı teg itemü kanı
itigli bar erse öger men anı
- 26 kayu kənd uluş ordu karşı yire
kıtabka öngin at atamışlara
- C 5 27 ol ilniñ büğüsü haqimi turup
at urmış ol ilniñ törüçe körüp
- 28 çiniler eğebü 'l-müluk tip ayar
maçınlar enişü 'l-memalik atar
- 29 bu meşriğ ilinde uluğlar munı
zinetü 'l-üməra tiyürler köni
- A 6 30 iranlığlar şahname tirlər murğar
turanlığ kutağğıu bilig tip uqar
- 31 ne türlüğ bu sözler öngin tildeki
kigürmiş murğar kör kamuğ ildeki
- 32 yime bu kıtabka at urmış uluğ
bayat yarlıkasu ol eğgü kulug
- 33 ay ol bu kıtabka qabul boldukı
bu türkler tilinde açeb kördüki

22 bilümez munı] C18 bilümez mənı (?) | anı] A14 kanı (k-?) C18 tənı || 23
han ... anı] A15 han ol vaqt i. munı | aymış] C14 aytmış || 24 munı ... oza] A16
munung ... öz-e C15 munung ... | kiğin ... munı] A16 kedin ... munung C15 ... ayğay
(-t- noktasız) munung || 25 erse ... itemü] A17 grz-e manung t. gder-mü C16
munung ... | itigli] A17 ayıdğıl || 26 kənd] A18 kent C17 kind (önce kid yazılmış
sonra tashih edilmiş) | yire] A18 yer-e | kıtabka öngin] A18 kiğab-ke g(n)gün
kıtab-ke ö. || 27 büğüsü] A19 büğü-si (sətir altında ar. harfl. bilgüç) | ol] C1
|| 28 çiniler ... ayar] A20 ç. gdeb-bül-müluk tep adar | atar] A20 me ter C2 me
(veya ayar; her iki şekilde okunabilecek gibi noktalanmış; ilk mısraın sonu da karışık
|| 29 zinetü 'l-üməra tiyürler] A21 sinedün-ümer-a teyür-ler C3 z. tiyürler || 30 iranlığlar
... tirlər.] A1 iran-lığ ma ş. ter-ler C4 i. ş. tır | turanlığ ... tip] A1 ... tep C4 turanlığ-
... || 31 öngin] A2 g(n)gün C5 ö(n)gin | kigürmiş] A2 kygürmiş || 32 kıtabka] A3
dab-ke || 33 kıtabka] A4 kidab-ke C7 kıtab-ke

- 34 yine bu kıtab kör kamuğka yarar
meşiklerke artuğ ilig kənd tutar
- 35 kim ol ma bu mülkni tutuğlı kayu
kereklig anğar bu haqimler ayu
- 36 meşikler qoruğı ma eşbab tüze
bu tertib-ü şartı emareť öze
- 37 bu mülkniñ harabı beqası nedin
ya mülket qaluru baruru adın
- 38 yime bu çerig sü er at ma kamuğ
negü teg tirilgü yir bulğu yoluğ
- 39 munıñ tertibin me kıtabda aça
adırmış öğürmiş kamuğnı seçe
- 40 yana berk bu mülkni tutuğlı kişi
yarağlıg erenke buyurdu işi
- 41 kereklig uquşluğ birisi onğay
yulağa negü teg açığ kıldı ay
- 42 buđunniñ haqı bar meşikler öze
meşikniñ haqı ma buğundın tüze
- 43 yine bu ra'ıyyet küdezgü anı
meşik me küzetse tənı me canı
- C 6 44 kayu ol meşik kim tokış kılğunı
uruşlar öğinde çerig tüzgünü
- 45 ayur kör negü teg itingü hile.
bu düşman çerigin sıguğa tile

34 meşiklerke ... tutar] A5 melik-ler-ke arduğ kəsü teg tudar B8 meşik-ler-ka a.
ilig ... || 35 ma] A8 men C9 mən | kereklig] A8 kerek-li || 36 qorağı] A7 qarağ-ı |
emareť] A7 şartı 'imareť C10 şartı (sətir altında ed. yeri?) ç. || 37 nedin] C11
nı-din | adın] A8 adın (sətir altında ar. harfl. digər) || 38 negü ... yoluğ] A9 ...
nı-bul-ğu toluğ C12 nigü teg y. bulğu (b- noktasız) yoluğ (y- yerine b- ile) || 39
munıñ ... aça] A10 munung ter-tibi men kidab-tan neçe C13 mənning tertibi ... || 40
erenke] C14 eren-ke || 41 birisi onğay] A12 yürüş-i (sətir altında ar. harfl. yürüşü) onğay
yulağa negü] A12 yulağ-a (sətir altında ar. harfl. yaruğ-luğ) n. C15 y. nigü || 42
buđunniñ] A13 buđunniñ (sətir altında ar. harfl. il) C16 buçun-ning | ma] A13 bar || 43
me ... me] A14 me ... me (sətir altında ar. harfl. me) C17 me küzetse (-ts- bir çizgi
fazla) me || 44 tokış] A15 tokuş | öğinde] A15 gđin-te (sətir altında ar. harfl. vaqt) || 45
negü ... hile.] A16 n. t. gđin-gü-çiler C2 nigü teg itingü h. | sıguğa tile] A16 sıgın-ğa tiler

- 46 meļikke negü teg itingü kerek
özi teg buğunlar könülgü kerek
- 47 bu yanğlıg meļikni buğunlar seğer
yüzini körey tip ağınlar içer
- 48 ıutı bar yakın tip tapuğ kılğuka
kimini yağutup yırağ kovuğuka
- 49 bir ança bekitip yakın tutğuni
bu kıutsuz yavuz tip yırağ salğuni
- 50 yana bir sıyasıt başın kesgüke
ikinci fırasıt köngül birgüke
- A 7** 51 ukuşluğ biliglig tonğa alp yürek
hazine. tolulap akitğu kerek
- 52 ra'ıyyetka bolsa öküş taqati
kamuğ iş içinde bulur raħati
- 53 bu kaç harfkına men kumarı sanğa
koğundum unıtma du'a kııl manğa
- 54 bağa kör kıtabnı bu tirgen kışı
hünırlıg er ermiş kışiler başı
- 55 bu türlüğ fażayıl ukuşlar bile
araste. ol ermiş yorımış küle
- 56 bütünlük me hürmet bu zühdliğ öze
saķınuk biliglig arıglıg oza

46 negü ... itingü] A17 n. t. ğdin-güü (satır altında uyg. harfl. kıılmaq) C3 negü
teğ itingü | özi ... könülgü] A17 öz-i-ning budun-lar (satır altında ar. harfl. il) kını-lık
C3 özi-ning budun-lar könülgü (-l- sonradan tashih edilmiş) || 47 buauntar] A18 budun-lar
(satır altında uyg. harfl. barça) | tip içer] A18 tep ... ğver (satır altında uyg. harfl.
aşukar) || 48 tip] A19 tep | yağutap ... kovuğuka] A19 yavudup ... kav-ğa-ka C6 yağutap
... kovuğuka || 49 bekitip ... tutğuni] A20 beki-tüp (satır altında uyg. harfl. kederip)
... C8 negü tat yakın tutğuni || 50 fırasıt ... birgüke] A21 yaraşap ... bergü-ke || 51
tonğa ... yürek] A1 tongga a. yürek (satır altında ar. harfl. yürek) | tolulap] A1
tol-a-lap || 52 ra'ıyyetka taqati] A2 ra'iyat-ka ... ta'-a-ti | raħati] A2 rahat-i || 53
harfkına ... kumarı] A3 harf kıoyar (dikkat, sonradan tashih edilmiş) | men kumarı] A3
(satır altında ar. harfl. yadığar) C10 harf-kıyay (-r sonradan ilâve edilmiş; satır üstünde
kıoyar, -y- noktasız) k. | koğundum unıtma] A3 koğun-tum (satır altında uyg. harfl.
kıoydum) unıd-m-a C10 koğundum unıtma || 54 tirgen] A4 ğdken | er ermiş] C11 er
irmiş || 55 araste ... yorımış] A5 araz-te o. e. yırımış C12 iraste o. irmiş y. || 56 zühdliğ
A6 suradlıg | saķınuk ... oza] A6 saķ-ı-yuk b. a. sız-e C18 saķınuk bilig-lig

- 57 bu tenğı turuğlağ kıuz ordu ili
tüp aşlı neşebdin yorımış tili
- 58 bu toğmış ilindin çıkıp barganı
kıtabnı kıoşupan tükel kıılğanı
- 59 barusın bitimiş yetürmiş nızam
bu kaşğar ilinde kıoşulmuş temam
- 60 meļikniñ önginde okımış munı
bu tavğaç kara buğra hanlar hanı
- C 7** 61 ağırlamış artuk öküş hil'ati
kalımnıñ haķı tip ukuş hürmeti
- 62 bu haş haçib atın tegürmiş munğa
munı bu öziñge yağutmuş yana
- 63 bu ma'ni üçün kör ağırlar anı
yusuğ haş haçib tip ayurlar köni
- 64 yana bu kıtabnıñ beyanın ayur
bu tört nik şerifler özele kıılır
- 65 birisi me 'adı ol könilik öze
ikinci bu devlet kıut kıbal tüze
- 66 üçünçi hıred ol uluğluk bile
törtünçi kıana'at ve 'afyet bile
- 67 bu tegme birinçe at urmuş öngin
bu yanğlıg atını atamış kııdın
- 68 'adılkıa kün toğdı ilig tip atar
anı kör meļiklik kıurınğa tutar
- 69 bu ay toldı devlet atanur köni
vezirlik yirinçe tutar kör munı

57 bu ordu] A8 munıng ki t. kıur o. C14 ma tenğı (noktasız) turuğlak kıut ordu
|| 58 barganı] A8 bargal-ı | kıılğanı] A8 kıılğal-ı || 59 barusın ... yetürmiş] A9 yazar-ı
(5) dikkat) bidimiş tudar-mış C18 b. bitimiş yetürmiş | ilinde] A9 ğlin-te || 60 önginde
okımış] A10 ğ. okımış C17 önginde (ön- bir çizgi fazla) || 61 kalımnıñ ... tip] A11
k. haķ-ı tep C1 kalım-ni(n)g ... || 62 munğa] A12 mangga C2 manğa | yağutmuş] A12
yavudmuş C2 yağutmuş || 63 tip] A13 tep || 64 kıtabnıñ beyanın] C4 kıtab-ni(n)g beyanı
| nik] A14 neng || 65 'adl ol] A15 'adil ol | tüze] A15 ğz-e || 66 uluğluk] C6 uluğ-luğ
| bile ... bile] A16 'afyet til-e || 67 öngin] A17 ğ(n)gün C7 ö(n)gin | bu ... kııdın] A17
bu y. at-nı adamış telim C7 b. yanğlak-lıkni ayamış kidin || 68 ilig tip] A18 elig tep
| tutar] A18 kıodar || 69 vezirlik yirinçe] A19 vesir-lık yerin-ge C9 vezirliğ yirince

- 70 h̄jredka atadı bu ol ögdülmiş
muni ma vezirning oğlu tip timiş
- 71 qana'atka odğurmiş atı birür
munga ma vezirning yağuku tiyür
- 72 muning hikmeti kör bu tört nerę öze
kıtabni tüketmiş bularnı tüze
- A8 73 'arabça tejkçe kıtablar öküş
bizing tilimizçe bu yumgi ukuş
- 74 biliglig bilür ol muning hurmeti
ukuşluğ ukar ol bilig kıymeti
- 75 bu türkçe koşuğlar tüzettim sanğa
oqırda unitma du'a kıl manğa
- 76 barur men ajundın eşit sen özünę
öküş 'ibrēt alğıl ma açğıl közünę
- 77 ilahi sen ök sen tözü yarlıka
ruzi kıl kamuğ mü'minlarka liğa

70 bu ol] A20 usol | vezirning ... tmiş] A20 vesir-ning oğlu timiş C10 vezirni(n)g ... || 71 birür] A21 berür | vezirning ... tiyür] A21 vesir-ning yavuk-ı teyür C10 vezirni(n)g yağağı tiyür || 72 muning] A22 munung || 73 tejkçe] A1 tecik-çe C10 tejkçe | bizing ... yumgi] A1 bizing tilimiz-ke burunğ-ı C13 bizing (nuktalara göt bizi(n)g)

74 A'da bu beyit yok | muning] C14 munung || 75 tüzettim sanğa] A2 tuzet-tim sanğa C15 tuzet(t)im sanğa | unitma ... manğa] A2 unudm-a tu'a kıl mangga C15 manğa || 76 ajundın] A3 acun-tın | 'ibrēt alğıl] C16 alğıl. 'ibrēt || 77 sen ... :özü] A3 sen ... tözi | mü'minlarka liğa] C17 bar (sadır üstünde sonradan yazılmış)-ça mü'minlarka

C.

C8

F|HR|STÜ 'I-EBVAB

1. bab tengri 'azze ve çellening ögdisin ayur
2. bab yalavacımız uluğ muhammed-i muştafa ögdisin ayur
3. bab yalavacımızning tört işlerining ögdisin ayur
4. bab yaz faşlın buğra han ögdisin ayur
5. bab yiti yulduz on iki ükekni ayur
6. bab yaluguk oğlu ağırlıq ukuş bilig birle erdükin ayur
7. bab til erdemın münin asıgın yasın ayur
8. bab kıtab idisi öz 'uzrin ayur
9. bab edgülık kılmişka öt sav erig tutuzur
- B4 10. bab bilig ukuş erdemın asıgın ayur
11. bab kıtab atı yörügin yime avuçğalıqın ayur
12. bab kılığ kılınç artağı yasın ayur
13. bab söz başı kün toğdı ilig 'adil şıfatın ayur

f|hr|stü 'l-ebvab] A5 fehriz-ti eb-vab C1 bismi 'llahi 'r-raħmani 'r-raħim

1 B'de bu bab yok | bab ... ayur] A8 şvel b. tengri 'asevecel-ning ögdüz-in a. C2 b. tengri 'azze ve çelle-ning tevhidin aytur

2 B'de bu bab yok | bab ... ayur] A8-7 ikinç b. yalavac-lar u. muham(m)et-i mus-dafa ögdüz-in a. C3 yalavacımız 'aleyhi 's-selam fażlin a.

3 B'de bu bab yok | bab ... ayur] A7-8 üçünç b. y. tört şş-ler-i-ning ögdüz-i-ni a. C4 b. şahabelerni(n)g 'aleyhi 's-selam fażlin a.

4 B'de bu bab yok | bab ... ayur] A8 tördünç bab orduken hanı beg medħın a. C5 b. yaz faşlı-nı (-ş- yerine -z- yazılmış) buğra h. ögdisi-ni a. || 5 bab ... ayur] A9 bişinç b.

yeti y. tört yaqın o. i. ükek-ning (sadır altında ar. harfl. bğrc) ördüki-ni a. B5 b. kıtab başı y. kevakib o. i. baruc C8 b. yiti kevakib o. i. yulduzı a. || 6 bab ... ayur] A10 aldınç

b. yangluğ oğlı kız-ı ... B6 b. yangluğ ağırlıqın a. C7 b. adem oğlu a. bilig birle irdükin

|| 7 bab ... asıgın] A11 yedinç b. t. g. munung B7 b. [ti] e. asıgın C8 b. t. irdemin asıgın

|| 8 bab ... ayur] A11-12 seksinç b. kedab igez-i söz-lemiş-i-ke 'usrin qolur B8 b. k. idisi

... C9 b. k. idisi ö. 'uzrin-ni a. || 9 bab ... tutuzur] A12-13 toksinç b. g. k. şd sav g. tuduzur

B9 bab (başka bir elle başlanmış ve doldurulmamış) C10 idgü öt sav-nı (-v- yerine -ğ- ile) sözleyür || 10 bab ... ayur] A13-14 onunç b. yangluğ ağır-lıq-ı b. u. bil-e ördükin

şöz-ler C11 b. b. u. 'ilm erdemi-ni a. || 11 bab ... ayur] A14 on birinç b. kidab adı yorağın

şem-e avuçğ-a-ıqın söz-ler B2 b. a. yörügin avuçğalıqın a. C12 b. ... avuçğalıq-nı a.

12. A ve C'de bu bab yok || 13 bab ... ayur] A14-15 on ikinç b. ... B15 b. kıtab başı k. t. 'a. sözi C13 b. s. başı ... 'a. şıfatı

14. bab ay toldı kün toğdı iligke kelmişin ayur
 15. bab ay toldı kün toğdı iligke körünmişin ayur
 16. bab ay toldı iligke özi devlet erdükin ayur
 B 5 17. bab devlet şıfatı kılkı irsellikin ayur
 C 9 18. bab kün toğdı ilig ay toldıka özin belgürtmişin ayur
 19. bab kün toğdı 'adıl şıfatı neteg erdükin ayur
 20. bab ay toldı iligke su'al kılmişin ayur
 21. bab ilig cevabı ay toldıka
 22. bab til erdemlerin söz asıgların ayur
 23. bab ay toldı vezir su'ali ilig cevabı
 B 6 24. bab söylemekmü edgürek azu şük turmakmu
 A 9 25. bab kut kıvınlığın devlet irsellikin ayur
 26. bab ay toldı oğlu ögdülmişni ötlemişin ayur
 27. bab ay toldı iligke kumarı bitig bitimışin ayur
 28. bab ilig ögdülmişni okıp tapuğka körünmişin ayur
 29. bab ilig su'ali ögdülmişke

14 bab ... ayur] A15-18 on üçüncü b. kün toğtı ilig yan-a kelip körün-miş-in a. B5 b. a. t. k. toğdı-ka kelmiş beyanı C14 b. a. t. devlet ... || 15 bab ... ayur] A16-17 on dördüncü b. a. toltı kün toğtı tapuğın-ğa kirmişin a. B6 b. ... körünmiş beyanı C15 b. kirmişin a. || 16 bab ... ayur] A17-18 on beşinci b. a. toltı qz-i tevlet e. bilgürd-miş-in a. B7 b. a. t. ilig-ke devlet erdükin beyanın a. C18 b. ... irdükin-ni a. || 17 bab ... ayur] A18 on altıncı b. tevlet sıfadi kılkın grz-e-likin a. B1-2 'de iki bab hâlidir: 1. bab yana devlet şıfatı erdemin ayur ve 2. bab yana devlet tvalıki irsellikin ayur C17 b. d. ş. nem kılki irsel-lik-ni a. || 18 bab ... ayur] A19 on yedinci b. ... qsin bildürt-mişin a. B3 b. ... özin belgürtür C3 b. ... özini belgürtmişin a. || 19 bab ... ayur] A20 on sekizinci b. kün toğtı 'adıl neng erdükin ay toltı-ka a. B4 b. k. t. s. menğü bilgün ukturur C2 b. 'adıl nigülük-ni a. || 20 bab ... ayur] A21 on toksuncü b. o. t. ilig-ke suval k. a. B5 b. a. t. su'ali ilig-ke || 21 bab ... ay toldıka] A22 yigirmiinci b. i. cevabı ... C4 b. ay toldı-ka ayur

22 B 'de bu bab yok | bab ... söz] A22-23 yigirmi birinci b. ... C5 b. t. erdem-lerin a.

23 B ve C 'de bu bab yok | bab ... cevabı] A23-24 yigirmi ikinci b. a. toltı oent suval-ı i. cevabı tapuğında yaranın yaramasın ayur || 24 bab ... turmakma] A24-25 yigirmi üçüncü b. ... asu şük turmak B7 b. söylemek-mü edgü ya. ş. turmak-mu beyanı kular C6 b. söylemek-mü yigrek azu şük (ş- noktasız, -k çizgisi yok) t. || 25 bab ... ayur] A25-1 yigirmi dördüncü b. kudşık-ı (veya kudşık-ı) tevlet grz-e-likin vefa-siz-likin a. d. b. kut kıvınlığın (-v- yerine -k- ile) devlet yayıglığın a. C7 b. kut kıvınlığın || 26 bab ... ayur] A1-2 yigirmi beşinci b. a. toltı vesir o. ggdül-miş-ke qd-lemişin a. B2 b. a. t. oğlı-ka nışihät kılurın a. || 27 bab ... ayur] A2-3 yigirmi altıncı b. a. toltı ilig-ke pent berip kumar-u (satır altında ar. harfl. yadigar) ... B3 b. ... kumarı b. kodumun a. C9 b. ... kumarı pent bitig bitmişin || 28 bab ... ayur] A3-4 yigirmi yedinci b. i. ggdülmiş-ke pent bermişin ayur B4 b. ilig ögdülmişni ündemişi sözi C10 b. ögdülmişni ilig okıp tapuğka körünmişin a. || 29 bab ... ögdülmişke] A4-5 yigirmi sekizinci b. i. suval-lar-ı ggdül-miş-ke yan-a aning cevab-lar-ı (aş. bk.) B5 b. ilig. C11 b. ögdül-miş-ke cevabı birle ayur (aş. bk.)

30. bab ögdülmiş cevabı iligke
 31. bab ögdülmiş iligke ukuş şıfatın ayur
 B 7 32. bab begler negü teg kerekin ayur
 33. bab vezirler negü teg kerekin ayur
 34. bab sü başlar er negü teg kerekin ayur
 35. bab uluğ hacıb negü teg kerekin ayur
 36. bab kapuğ başlar er negü teg kerekin ayur
 C 10 37. bab yalavaç negü teg kerekin ayur
 38. bab bitigçi ılımgâ negü teg kerekin ayur
 B 8 39. bab ağıcı negü teg kerekin ayur
 40. bab aş başcısı hon-salar negü teg kerekin ayur
 41. bab idişçiler başı şerabdâr negü teg kerekin ayur
 42. bab tapuğçılar haqqı begler öze negü erdükin ayur
 43. bab ilig su'alleringe ögdülmiş cevabların ayur
 44. bab kün toğdı ilig odğurmuşka bitig idmişin ayur
 45. bab ögdülmiş odğurmuş tapa barmışın ayur
 B 9 46. bab ögdülmiş odğurmuş birle münazara kılmişin ayur
 47. bab ögdülmiş odğurmuşni okımışın ayur

30 A ve C 'de bu bab 29 ile birleştirilmiştir (yk. bk.) || 31 bab ... ayur] A5 6 yigirmi toksuncü b. ... ukuş suradin a. E7 b. ukuş orni şureti aylur C12 b. ... şıfatı-ni a. || 32 bab ... ayur] A6 odusuncü b. beg-lik-ke n. teg gr vesir nedeg kerekin a. (aş. bk.) B1 b. begler nigü teg kerekin a. C13 b. beglik-ke nigü teg ir kerekin a.

33 A 'da bu bab 32 ile birleştirilmiştir (yk. bk.) | bab ... ayur] B2 ... nigü ... C14 b. beglerke vezir nigü tig (-i- noktasız) ir kerekin a. || 34 bab ... ayur] A7 oduz birinci b. söz baş-cız-ı gr n. ... B3 b. işfeh-salar nigü teg kerekin a. C15 b. s. başlar ir nigü teg kerekin ayur || 35 bab ... negü] A7-8 oduz ikinci b. ... B4 b. hacıb nigü || 36 bab ... negü] A8-9 oduz üçüncü b. kapuğ (satır altında ar. harfl. der) b. gr n. B5 b. perde-dâr nigü C17 b. kapuğ başlar ir nigü || 37 bab ... teg] A9 oduz dördüncü b. yalavaç-lik-ka (satır altında ar. harfl. ilçi) idgu gr n. t. B6 b. yalavaç nigü teg C1 b. yalavaç idgu-ka nigü teg ir || 38 bab ... negü] A10 oduz beşinci b. beg-ler-ke bidig-çi ılımgâ (glimgâ?) n. B7 b. bitigçi i. nigü C2 b. bitigçi i. nigü || 39 bab ... ayur] A11 oduz altıncı b. padş-a-ka ağı-ı-çı ... a. B1 b. hazine-dâr nigü ... C3 b. a. nigü teg ir kerekin-ler-i a. || 40 bab ... negü] A11-12 oduz yedinci b. aş başsız-ı hon-salar n. B2 b. hon-salar nigü C4 b. a. başsız-ı hon-salar nigü || 41 bab ... teg] A12-13 oduz sekizinci b. ... nedeg E3 b. şerab-dâr nigü teg C5 b. idişçi tamğaçı şerabdâr nigü teg

42 C 'de bu bab yok | bab ... ayur] A13-14 oduz toksuncü tapuğ-çı haqq-ı b. öz-e nedeg r. a. B4 tapuğçılar haqqı beg-ler öze negü e. || 43 bab ... ayur] A14-15 kırkıncı b. i. suval-ların-ğa gr. cevab-ların a. B5 b. i. su'ali ögdülmiş-ke C8 b. i. su'ali ö. cevabı-nı ayur || 44 bab ... ayur] A15-16 kırk birinci b. ... B6 b. k. t. o. bitig idmiş C7 b. ilig ögdülmiş-ni o. i. a.

45 A 'da bu bab yok | bab ... ayur] | B7 b. ... tapa barmış C8 b. ... tapa barmışın a. || 46 bab ... ayur] A16-17 kırk ikinci b. odğurmuş ögdül-miş bil-e ... B1 b. ö. o. biriki münazara-sı C9 b. ... münazara-sın a.

47 A B 'de bu bab yok

48. bab dünya erdemın asıgın yasın haber birür
 49. bab odğurmış ögdülmüşke dünyanıñ münin 'ayıbların ayur
 50. bab ögdülmüş odğurmışka fani dünya birle bağı 'uqbi kaz-
 ganğusun ayur
 51. bab odğurmış iligke pënd bitip idmişin ayur
 52. bab ilig odğurmışka ikinç yolu bitig idmişin ayur
 53. bab ögdülmüş odğurmış birle ikinç munaşara kılmişin ayur
B 10 54. bab beglerke tapınmağ törüsın tokusın ayur
 55. bab kapuğdağı er at birle negü teg tirilgüsın ayur
C 11 56. bab kara buçun birle negü teg katılğusun ayur
 57. bab 'aleviler birle neteg katılğusun ayur
 58. bab 'ilim adamları birle katılmağın ayur yime otaçlar mu'az-
 zimler mu'abbirler münecçimler şa'irler tarıgçılar ig-
 dişçiler uzlar çığaylar birle katılmağ negü teg kerekin
 kerekmezın ayur
 59. bab evlik almağ oğul kız igidmekni ayur
 60. bab elig asrağlarığ neteg tutğusun ayur
 61. bab aşka okımağ hem barğu barmağusun ayur

48 A ve C'de bu bab yok || 49 bab ... münin] A17-18 kırk üçüncü b. a. ö. ...
 B8 b. yana dünya münin C11 b. o. d. m. || 50 bab ... ayur] A18-19 kırk üçüncü b. a.
 odğur-mış-ke tıny-a bulup tin birl-e 'uqbi kaşgan-ğusun a. B4 b. fani ... kaşgan-makın
 a. C12 b. dünya b. 'uqbi kaşganğusun aytur || 51 bab ... ayur] A19-20 kırk üçüncü
 b. o. i. bidig-te pent berip idmişin a. B5 b. ilig bitigi-ning cevabın idur || 52 bab ...
 ayur] A20-21 kırk dördüncü b. i. kiling yol-ı ilig bidig idmişin odğurmış-ka a. B6 b. ilig
 ögdülmişni o. ikinç idmiş C14 b. i. odğurmış-ke ikinç ... || 53 bab ... ayur] A21-22
 kırk yedinci b. ... B7 b. ikinç munaşara beyanı kılınur C15 b. ... ikinç munaşarası
 || 54 bab ... ayur] A22-23 kırk seksinci b. b. i. tör-e-sin tok-a-sın a. B1 b. begler tapın-
 törüsın a. C10 b. begler tapuğçı törüsın t. aytur || 55 bab ... ayur] A23-24 kırk tokusın
 b. kapuğ-ta g. a. bil-e n. t. yaraş-ğuz-ın a. B2 b. kapuğdağı er at şahbet-leri aylur C11 a.
 kapuğdağı ir at b. neteg t. a.

56 B'de bu bab yok | bab ... ayur] A24-25 ilginç b. k. 'am budun-ka (satır altında ar. harfl. il) n. t. kadul-ğuz-ın a. C1 b. kara budun b. neteg kılğusun a.

57 B'de bu bab yok | bab ... ayur] A25 elig birinci b. 'alevi-ler (satır altında ar. harfl. seyyid) bil-e kadul-mağın a. C2 b. 'a. b. neteg kılğusun a.

58 B ve C'de bu bab yok | bab ... ayur] A25-28 elig ikinci b. 'i. ada(m)-lar-ı. odaç-ı-lar (satır altında ar. harfl. tabib) mu'asim-ler mu'abir-ler münecim-ler şayir-ler tarnağ-çı-lar sadıg-çı-lar i. üz-ler ç. bil-e kadılmağ n. t. kereki-ni kerek-mez-i-ni t. || 59 bab ... ayur] A28-29 elig üçüncü b. şelik o. k. gıdmeğ-lik-i-ni a. B3 b. evlük neteg alğusun o. k. igtülegü neteg kerekin a. C3 b. evlük... || 60 bab ... ayur] A29-30 elig dördüncü b. ilig asrağ-ı-larığ nedüğ t. a. B4 b. ra'iyet-ler birleki şahbet-sözi C4 b. ilig asrağ-ı-nı idgü tutmağın aytur || 61 bab ... aytur] A30 elig bişinci b. a. o. barğa-sın ayur B5 b. a. barğa ya barmağ sözı

62. bab aşka barsa negü teg yigüsın yimeğüsın ayur
 63. bab yumğıka okımağ beyanı kılınur
B 11 64. bab odğurmış dünyanı yirip 'ayıbların ayıtıp kana'at öğmişin ayur
 65. bab gafillikın oğanmağ beyanı kılınur
 66. bab ögdülmüş odğurmışni ziyaret üçün okıgalı barmışın ayur
 67. bab odğurmış ilig tapa kelmişin ayur
 68. bab odğurmış iligke pënd birmişin ayur
 69. bab ögdülmüş iligke il itgü törüsın ayur
 70. bab ögdülmüş ökünüp tevbe-ka ogramışın ayur
B 12 71. bab kişilikke kişilik yanut kılmağın ayur
 72. bab odğurmış iglig bolup ögdülmişni okımışın ayur
 73. bab odğurmış tüş körmişin ayur
 74. bab odğurmış tüşine ta'bir kılmişin ayur
 75. bab odğurmış ögdülmüşke pënd birmişim ayur
 76. bab ögdülmüş iligke odğurmış iglemişin ayur
 77. bab ögdülmüş kadaşı tapa barmışın ayur
C 12 78. bab ögdülmüş odğurmışka yas tutmışın ayur

62 bab ... ayur] A1 elig aldinci b. a. barz-a n. t. yegü-sin a. B6 b. tirki edeb-ler yegani kılınur C8 b. ... nigü teg yigüsın-lerini a.

63 A ve C'de bu bab yok || 64 bab ... ayur] A1-2 elig yedinci b. ... yerip 'a. ayurip kan-ar-'at-ı-nı (sonradan satır üstünde tashih edilmiş) gger B1 b. fani 'alem-din irip bağı bendk sözi C7 b. ... yirñip (harfl. noktasız) k. ö.

65 A ve C'de bu bab yok || 66 bab ... ayur] A3 ellig seksinci b. g. s(i)yaret g. ... B3 b. ilig ögdülmüş-ni ziyaret ü. idmiş || 67 bab ... ayur] A3-4 ellig toksunçı b. o. i. tapar-nı ... B4 b. o. ilig-ke kelmiş sözi C9 b. o. i. taparu kılmişin a. || 68 bab ... ayur] A4-5 altmış-şınçı b. ilig-ke odğur-mış pent barmışın a. yem-e ar-a-ların-ta savul-ler cevab-lar keçmişin ayur B5 b. o. ilig-ke naşihat kılmiş sözi C10 b. ilig-ke odğurmış ... || 69 bab ... ayur] A8 altmış birinci b. g. i. el edgü-sin tör-e-sin a. B6 b. il adadur-likı asğın a. || 70 bab ... ayur] A7 altmış ikinci b. g. şkün ökünüp toba-ka ... B7 b. ... ogramış C12 b. ... ogramış-nı a. || 71 bab ... ayur] A8 altmış üçüncü b. kişilik (!) kılmağ-ka yanadı kişilik (!) k. a. B1 b. edgülik kılmağ-ka yanadın a. || 72 bab ... ayur] A8-9 altmış dördüncü b. o. ögdül-miş-ning okımışın a. B2 b. ... okımış-nı a. ve 's-selam C14 b. ... okımışın || 73 bab ... ayur] A9-10 altmış bişinci b. o. tüş kergenin a. B3 b. ... körmiş beyanı a. C15 b. o. kiçe t. k. aytur

74 B'de bu bab yok | bab ... ayur] A10-11 altmış aldinci b. o. tüşin-ge ... C16 b. o. tüş-ke ...

75 B'de bu bab yok | bab ... ayur] A11-12 altmış yedinci b. o. g. pent barmışın a. 76 B ve C'de bu bab yok | bab ... ayur] A12-13 altmış seksinci b. ... yiglemişin (satır altında ar. harfl. hasta) a.

77 A ve C'de bu bab yok.

78 B'de bu bab yok | bab ... ayur] A13-14 altmış toksunçı b. odğur-mış-ka ögdül-miş kadaş-ı yaz (satır altında ar. harfl. ta'ziyet) tudmışın a. C1 b. odğurmış-ka ögdülmüş yaz (-s yerine -ş ile) tuşmışın a.

79. bab tiriglik ya'va kılmışka ökünmekin ayur
 80. bab yusu'f çalbaşu yigitlikke ökünüp avuçğalıkn ayur
 81. bab ö'çlek arta'kn dostlar çefasın ayur
 82. bab k'ıtab içisi öziñge p'end birip öz 'üzrin k'olur

D.

B 13 BİSMİ 'LLAHİ 'R-RAHMANİ 'R-RAHİM

I.

TENĞRI 'AZZE VE CELLE ÖGDİSİN AYUR

- 1 bayat atı birle sözüğ başladım
törütgen igidgen keçürgen içim
- 2 öküş ögdi birle tümen ming şena
uğan bir bayatka anğar yok fena
- 3 yağız yir yaşıl kök kün ay birle tün
törütü h'alayık ö'ç ö'çlek bu kün
- 4 tiledi törütü bu bolmış kamuğ
bir ök bol tidi boldı k'olmış kamuğ
- 5 kamuğ barça mungluğ törütülmüşü
mungı yok içi bir anğar yok işi
- 6 ay erklig uğan mengü mungsuz bayat
yaramaz seniñdin adınka bu at
- 7 uluğluk sarıga ol be'düklük sarıga
seniñdin adın yok sarıga tuş terge

79 bab ... ayur] A14 yedmişinci b. t. ya'va k. ökünmekin a. B5 b. fani düngah
irilip tiriglik ya'va (noktasız) bolmış C2 b. t. ya'va ...

80 B'de bu bab yok | bab ... ayur] A14-15 yedmiş birinci b. y. çal-başı yigitlikke
g. avuç-ğa-lıkn (sadır altında ar. harfl. piri) a. C3 b. y. çalbaşu (ç- noktasız, ?) yigitlikke
öknüp avuçğalıknı a. || 81 bab ... ayur] A16 yetmiş ikinci b. g. ar-ta'k-ı tosd kadas c.
B8 b. z'aman. tr'vası ... C4 b. ö. arta'k-nı ...

82 B'de bu bab yok | bab ... k'olur] A16-17 song b. kidab igiz-i şsin-ge p'ent beş
g'z 'usrin k.

Bablardan sonra B7'de, süslü yazı ile, şu ibâre gelmektedir: rabbenâ 'ftah bi'l-hayr
ve 'htüm bi'l-hayri ve 'c'el 'akibeta umurına ila hayrin teveffena müslimine; ş
kenarında, ve 'l-hikna bi'ş-şalihin ilâvesi ile, tekrarlanmıştır C8 de bu bab-lar bi
k'ıtab t'aman bolur cümlesi yazılmıştır.

bismi'llahî ...] A18 ar. harfl. bismi'llahî ... ve bihi neşte'in
tenğri ayur] B ve C'de bu başlık yok A19 t. 'asev-e-cel g. a.

1 B'de bu beyit yok | igidgen] A20 yigidgen || 2 tümen] A21 tilim C9 telim | anğar] A11 anğar || 3 yir] A22 yer C10 yir | törütü ... kün] A22 t'reddi h. g. g. bukün B3
yarat(t)ı h. ö. ö'çlek (sadır altında va'kt-lig va'k(t)ıda?, noktalar yok) ... C10 törüt(t)i
|| 4 törütü] A23 t'reddi B4 ve C11 törüt(t)i | bir ök ... tidi] A23 b. gk b. teti B4
|| 5 törütülmüşü] A24 t'reddil-miş-i | içi] B24 iti C12 içi || 6 erklig ...
|| 7 seniñdin] A25 . mingü C13 irklig u. menggü | yaramaz seniñdin] A25 y. seniñ-tin
B4 yaramaz seniñdin C13 yaramaz seniñ-den || 7 seniñdin] A26 sen gk sen C14
senük sen

Katadğu bilig

- 8 aya bir birikmez sarıya bir adın
kamuğ aşnuda sen sen öngdün kişin
- 9 sakışka katılmaz seninğ birlikinğ
tözü nengke yetti bu erkliglikinğ
- 10 siziksiz bir ök sen ay menğü açu
katılmaz qarılmaz sakışka saçu
- A 11**
C 13 11 ay iç taş biligli ay haqqı 'l-yakın
közümde yırağ sen köngülke yakın
- 12 barınğ belgölüg sen kün ay teg yaruğ
neteglikke yetgü köngül ögde yoğ
- 13 ne ersedin ermez seninğ birlikinğ
ne erselerig sen törüttünğ seninğ
- 14 kamuğ sen törüttünğ ne erselerig
yoğadır ne erse sen ök sen tirig
- B 14** 15 törütgen barınğa törütmiş tanuğ
törümüş iki bir tanuğı anuğ
- 16 anınğ okşığı yoğ azu menğzegi
neteglikke yetmez halayığ ögi
- 17 yorımaz ne yatmaz uğmaz oduğ
ne menğzeg ne yanğzağ kötürmez boğuğ

8 birikmez] C15 birikmes | aşnuda ... kişin] A27 aşnu-ta s. s. öngding [satır
üstünde g(n)gdüng) kedin B8 a. şen se ... C15 aşnu'da şen sen ... || 9 katılmaz] C
katılmas | tözü ... erkliglikinğ] A28 tşsü iki-ke yedti ş. B9 t. neng-ke yet(t)i b.
C16 t. iki-ke yet(t)i irklig-likinğ || 10 bir ... açu] A29 bir ok şen ... B10 birük
a. menğü a. (satır altında raşan) C17 birükseñ a. menğü a. | katılmaz . açu] A
kadılmaz ... saçu C17 katılmas qarılmas sakış-ka (-tan?) saçu || 11 biligli yığılı
A1 biliglig a. haqul-yakın (satır altında ar. harfl. haqqı 'l-yakın) C1 eksik közümdü
A1 kşüm-tin C1 eksik || 12 ay teg] A2 ay-tın || 13 ersedin ermez] B13 e. ermez
irsed[eksik] | törüttünğ] A3 tşredgen B13 törüt(t)ünğ C3 eksik || 14 törütünğ] A
töret-ting B14 törüt(t)ünğ C4 tör[eksik] | sen ök] A4 sen ok B14 şenük || 15 törütgen
törütmiş] A5 töredgen biringe (b-?) tşr-e-miş C5 törütgen b[eksik] | törümüş] A5
remiş B1 törümüş (törütmiş?) || 16 anınğ ... azu] A6 anar o. y. öz-ü (önce asu ve
aşu yazılmış, sonra satır üstünde tashih edilmiş) B2 ... azu (satır altında ya) C
ohş[eksik] | yetmez ... ögi] A6 tegmez osu(?) menğ-segi B2 yetmez halayığ
okunmuyor) ö. C6 eksik || 17 yorımaz ... oduğ] A7 y. ne yadmaz u. o. (satır altın
ar. harfl. bidar) ... B8 y. ne (noktasız) ... C7 yorımas ya yatmas [eksik] ne
boğuğ] A7 ne m. ne y. kedürmez b. B8 ya m. ne (noktasız) y. kötürmez boğuğ
üç hece iyi okunmuyor) C7 eksik

- 18 kişin öngdün ermez ne soldın öngün
ne astın ne üstün ne oturu
- 19 orun ol törütti orun yoğ arğar
anırsız orun yoğ bütün bol munğar
- 20 ay sırka yakın ay köngülke eşiz
tanuğ ol sarıya barça şuret beğiz
- 21 törüttünğ tümen minğ bu sansız tirig
yazı tağ tengiz kötki oprı yirig
- 22 yaşıl kök bezeding tümen yulduzun
kara tün yaruttunğ yaruğ kündüzün
- 23 uçuğlı yoriğlı tınığlı neçe
tirilgü seninğdin bulup bir içe
- 24 eşiz arşta altın şeraka tegi
tözü barça munğluğ sarıya ay içi
- 25 aya birke bütmiş tiling birle ög
köngül bütti şeksiz amul tutğıl ög
- 26 neteglikke kirme küdezigil köngül
barınğa bütün bolğıl amrul amul
- 27 kalı kaçaka kirme tutğıl özünğ
kalı kaçasız bil uzatma sözünğ
- C 14** 28 ay munğsuz içim sen bu munğluğ kuluğ
suyurkap keçürgil yazuğın kamuğ

18 kişin ... öngün] A8 kedin g. ş. ne s. kedün (?) B4 ... ya ... C8 k. ö. irmes
[eksik] | ne ... orun] A8 ne asdın ne üsdün ne odru o. (önce adın yazılmış, sonra tashih
edilmiş) B4 ya a. ne (noktasız) ü. ne (noktasız) ... C8 eksik || 19 orun ... törütti] A9
acun ol tşredti B5 ve C9 o. ol törüt(t)i | bütün bol] A9 bütün bil B5 maqqır b. C9 eksik
|| 20 sırka ... köngülke] A10 sır-ğa y. sen kşngül-tin | şuret beğiz] A20 sur-rat (veya
sur-rat, satır altında ar. harfl. şuret) B6 ş. beğiz (sahife kenarında zinət) C10 eksik || 21
törüttünğ] A11 töret-ting B7 ve C11 törüt(t)ünğ | kötki ... yirig] A21 ködki odru yerig
B7 kötki (-t- önce noktasız yazılmış, sanradan -y- şeklinde noktalanmış; satır altında
begik) oprı (satır altında çukur) yirig C11 eksik || 22 yaruttunğ] B8 yarut(t)unğ C12
eksik || 23 yoriğlı ... neçe] A13 yoriğ-lı n. B9 ... niçe C13 y. tınığlı (tını- dikkat) neçe
| içe] A13 neçe C13 eksik || 24 eşiz ... şeraka] A14 eşiz (satır altında ar. harfl. bala)
arş-tın aldın ser-a-ğa (satır altında ar. harfl. hak) B10 d. arş-da aldın ş. C14 eşiz
arş-ta a. ş. tözü] A14 tşsü B10 tşrur || 25 bütti] A15 büt-ti B11 ve C15 büt(t)i || 26
küdezigil] A16 kşşedgil C18 küdezigil | barınğa bütün] A16 barınğ-ğa muqqır B12 b. bütün
C18 b. maqqır || 27 kalı - kalı] A17 hal-ı - hal-ı B13 ve C17 kalı - kalı

- 29 sarıgar oğ sığındım umınçım sarıga
munğaçmış yirimde elig tut mangıa
- B 15 30 sevüg savçı birle kopurgıl mini
elig tuttaçı kıl könilik küni
- 31 tözü tört işinçe tümen miñ selam
tegürgil kesüksüz tutaşı ulam
- 32 uluğ künde körkit olarnıñ yüzün
elig tuttaçı kılğıl eğgü sözün
- A 12 33 sini erdükünğ teg ögümez özüm
sini senmet öggil kesildi sözüm

II.

YALAVAÇ 'ALEYHI' S-ŞELAM ÖGDİSİN AYUR

- 34 sevüg savçı idti bağırsaq idi
buğunda talısı kişide keği
- 35 yula erdi halkka karangku tüni
yarukluğı yağtı yaruttı sini
- 36 oqıçı ol erdi bayattın sarıga
sen ötrü köni yolka kirding tonga
- 37 atasın anasın yuluğ kıldı ol
tilek ümmet erdi ayu birdi yol

29 sarıgar ... umınçım] A19 sangıa ... umun-çım B15 ... umunçım C2 eksik
yirimde] A19 yerim-te B15 yirim-de C2 eksik || 30 savçı ... mini] A20 sav-çı (sahife
altında ar. harfl. reşul) b. kopurgıl meni C3 eksik | tuttaçı] B1 tut(t)acı C3 eksik ||
tözü ... işinçe] A21 anıñ tırt şş-i-ke C4 eksik | tegürgil] A21 tegür-sü B2 tegür-
C4 eksik || 32 olarnıñ] A22 alar-ning B3 olarnı(n)g(?) C5 eksik | elig eđgü] A22
ilig tudaçı (sahife üstünde tudaçı şeklinde tashih edilmiş) k. g. B3 e. tut(t)acı k. e. C
[eksik] l idgü || 33 sini erdükünğ] A1 seni er-tükünğ B4 s. erdükünğ C6 eksik ||
A1 seni C8 eksik

yalavaç ... ayur] A2 yalvaç 'aley-hi-selam ögdüz-in a. B5 fi fežayılı 'n-neqıj
'aleyhi 's-selam C7 eksik

34 bağırsaq idi] A3 bağır-saq (sahife altında ar. harfl. gımm hvar) idi B8 b. idi
eksik | talısı ... keği] A3 talaz-ı (sahife altında ar. harfl. nik) kişi-te kedi (sahife altında
ar. harfl. ayza) || 35 yula] A4 yul-a (sahife altında ar. harfl. çırağ) | yağtı ... sini] A4 b. y.
y. seni B7 ve C9 yağtı yaruttı(?) s. || 36 ötrü] B8 ötrü (sahife altında üçün) tonga] C
tonga (sahife kenarında tenge?) || 37 yuluğ] A8 yuluğ (sahife altında ar. harfl. fida)
erdi ... yol] A8 erti angıa bertı y. (veya bartı ol?) C11 irdi ...

- 38 künün yimedi kör tünün yatmadı
sini qoldı rabda adın qolmadı
- 39 sini qoldı tün kün bu emgek bile
anı ög sen emdi sevinçin tile
- 40 kamuğ qağgısı erdi ümmet üçün
qutulmaq tiler erdi rahat üçün
- 41 atada anada bağırsaq bolup
tiler erdi tutçı bayattın qolup
- 42 bayat rahmeti erdi halkı öze
kılınçı silig erdi kılkı tize
- B 16
C 15 43 tüzün erdi alçaq kılınçı silig
uvtuluğ bağırsaq ağı kiñg elig
- 44 yağız yir yaşıl kökte erdi küsüş
arıgar birdi tenğri ağırlıq öküş
- 45 başı erdi öngdün kamuğ başçıka
kiğin boldı tamga kamuğ savçıka
- 46 köngül badım emdi anıñ yolına
sevip sözi tuttum bütüp qavlına

38 yimedi kör] A7 aş yemet-i C12 eksik | sini ... rabda] A7 seni kol-tı rab-tın
C12 s. k rab-dan || 39 sini] A8 seni | sevinçin] A8 sevün-çin B11 sevinçin || 40 erdi
... üçün] C14 irdi ... için | erdi ... üçün] C14 irdi ümmet (-mmet sonradan eklenmiş)
içün || 41 atada anada] A10 ada-tın an-a-tın C15 atadan anadan | tutçı] A10 but-çı
(tashih edilmiş) B13 tutçı C15 butçı || 42 erdi] C16 irdi | silig erdi] A12 uluğ erti B14
silig (sahife altında körklüg) e. C16 köni irdi || 43 erdi ... kılınçı] A13 erti a. m-a kıl-kı-
C1 irdi a. ya (noktasız) kılkı | kiñg elig] A13 keng e. C1 k. ilig || 44 yir ... küsüş]
A14 yer y. kqk-tin erti küsüş B2 y. y. kökde e. küşüş (sahife altında 'aziz) C2 yir yaşıl
kök-te irdi küşüş | birdi] A14 bertı || 45 erdi öngdün] A15 erti qng-tin C3 irdi ö. |
kiğin ... kamuğ] A15 kedin ... töşü

A16-18 'de daha şu üç beyit gelmektedir :

- 1 sevüg can-tan erti sevüg-rek mangıa
yan-a m-a sevüg balz-u sen-tin sangıa
- 2 yağız yer kenür (?) erti kılğı-ı şmig
buu suret grür kör kidab-ta eğig
- 3 buu yuz-ni nedeg m-e biz-e-se bolur
qaçan ma bediz-ni adaz-a bulur
- 46 sevip ... tuttum] A19 sevüg s. t. B4 sevip s. tut(t)um C4 sevip s. tut(t)um

- 47 ilâhi küdezigil mening könglümi
sevüg savçı birle kopur kopğumu
- 48 kıyamette körkit tolun teg yüzün
elig tuttaçı kıl ilâhi özin

III.

A13 TÖRT ŞAHABENİNĞ ÖGDİSİN AYUR

- 49 anıñ tört işi ol avıngu körüp
kingeşçi bular erdi birle turup
- 50 iki kaçın erdi küdegü iki
bular erdi ödrüm buçunda iki
- 51 çatık erdi aşnu kamugda oza
bayatka bütügli köngül til tüze
- 52 yuluğ kıldı malı teni canını
yalayaç sevinçi tiledi köni
- 53 basa faruk erdi kişi ödrümi
tili köngli bir teg buçun ködrümi
- 54 bu erdi basutçı köni dinka kök
şeri'at yüzündin kiferdi eşük
- 55 basa uşman erdi uvutluğ silig
kişide ödürmiş ağı kineg elig

47 küdezigil] B5 k. (satır altında sak tutğul) | kopur kopğumu] A20 kopar
k. k. (sahife kenarında kıyamet-te kopargul?) || 48 körkit] C8 körküt | özin] A9
tört ... ayur] A1 t. şahabe-ning (satır altında ar. harfl. şahabe.) fasilet-in
fi faza'ili aşhabı 'n-nebiyyi riżvanu 'llahı 'aleyhim C7 bab faza'ili 's-şahabeti 'l-erbi
riżvanu 'llahı 'aleyhim ecme'in
49 işi ... körüp] A2 şs-i ... B8 ... körüp C8 ... avıngu' k. | kineşçi
kengeş-çi olar ertı B8 kineşçi ... C8 ... irdi || 50 erdi] C9 irdi | erdi ... iki]
g. b. yegi ... B9 ... iki ((sahife kenarında aşı)) C9 irdi ... yigi || 51 erdi
ertı a. k. öz-e C10 irdi aşnu' kamug-dan o. | bütügli] A4 tenüg-li || 52 malı
A5 mulu tenü c. C11 m. teni hem canı | sevinçi] A5 sevinçi (sonradan tashih
B11 sevinci || 53 erdi] C12 irdi || 54 bu ... kök] A7 buu ertı boo-sudçı k. ün-ka körk
B18 bu e. basutçı hūda d. körk C18 bu irdi basutçı hūda d. k. | yüzündin
tin-tin kädür-ti e. C18 y. kötürdi e. || 55 uşman erdi] B14 erdi 'uşman C14
kinig] A8 keng

- B 17 56 fıda kıldı barın neñin hem özin
yalayaç arğar birdi iki kızın
- 57 'alı erdi munda basakı talu
kür ersig yürekliğ menğesi tolu
- C 16 58 ağı erdi elgi yüreki teğük
biliglig saķınuk kör atı beğük
- 59 bular erdi din hem şeri'at köki
bular yüditi kafir münafık yüki
- 60 bu tört iş mañga tört tadu teg turur
tüzülse tadu cın tiriglik bolur
- 61 meningdin bularka öküş miñg selam
tegürgil idim sen kesüksüz ulam
- 62 olarnı meningdin sevindür tuçı
uluğ künde kılğıl elig tuttaçı

IV.

YARUĞ YAZ FAŞLIN ULUĞ BUĞRA HAN
ÖGDİSİN AYUR

- 63 toğardın ese keldi öngdün yili
ajun itğuke açtı uştmah yolu

56 barın ... özin] A9 b. anga hem gsin B1 b. neñi h. ö. C15 barı neñin h. ö.
arğar birdi] A9 anga bertı || 57 erdi munda] C18 irdi munda | kür ... menğesi] A1
kersig (?) y. mengsi B2 ... menğesi C18 ... menğisi || 58 erde ... teğük] A11 ertı
elgi y. tesük B3 ... beğük C1 irdi ... tödük | biliglig ... beğük] A11 bilig-ligi sak yoi
tegrür bisük B3 b. saķınuk k. a. beğük C1 biliglig saķı-nuk k. a. beğük || 59 erdi] C
irdi bular yüditi] A12 alar yüt-ti B4 b. yüditi (satır altında kötürdi) || 60 iş ... tadu
A13 şs m. tırt tesük B5 ... teğük (satır altında anaşır) | tüzülse ... cın] A13 tırsülz-
tatu can B5 tüzülse (-z- noktasız) tıdu (satır altında anaşır) ç. C3 t. tıdu ç. || 61
bularka öküş] A14 olar-ğa tümen | tegürgil] A14 ve C4 tegür ay || 62 sevindür tuçı
A15 sevün-tür t. B7 sevündür tuçı (satır altında dayım) C5 sevündür t. | tuttaçı] B11
ve C5 tut(t)acı
yaruğ ... ayur] A18 ... ögdüz-in ... B8-9 li-hakanı 'l-ecelli 'l-muzafferi 'l-mü'ey-
yedi naşiri 'l-hakkı ve 'd-din tağaç uluğ buğra han eba 'alı haşan bın arslan han
rahmetü 'llahı 'aleyhi C8 bab tağaç uluğ buğra han tengri 'azze ve çelle yarlıkasun
63 öngdün yili] A17 öngdin yel-i (satır altında ar. harfl. bahar) C7 ö. yili | ajun
uştmah A17 acun ögdü-ke a. uçmak C7 ... uştmak

- 64 yağız yir yıpar toldı kafur kitip
bezenmek tiler dünya körkin itip
- 65 irinçig kışığ sürdi yazkı esin
yaruğ yaz yana qurdu devlet yasın
- 66 yaşık yandı bolğay yana ornınğa
balık kuğruğının kozi burnınğa
- A14**
B18 67 kurımış yığaclar tonandı yaşıl
bezendi yipün al sarığ kök kızıl
- 68 yağız yir yaşıl torqu yüzke badı
hıtay arkışı yağtı tavğaç eği
- 69 yazı tağ kır oprı töşendi yağıp
itindi qolı qaşı kök al keğip
- 70 tümen tü çiçekler yazıldı küle
yıpar toldı kafur ajun yığ bile
- 71 şaba yili kıoptı qaranfıl yığın
ajun barça bütrü yıpar burdı kin
- 72 qaz ördek kuğu kıl qalıqığ tudı
qakılayu qaynar yoqaru qoğı
- C -** 73 qayusı qopar kör qayusı qonar
qayusı qapar kör qayu suv içer
- 74 kökiş turna kökte ünün yanğqular
tizilmiş titir teg uçar yilkürer

64 yir ... kitip] A18 yer ipar t. k. kedip B11 ve C8 yir ... | dünya] C8 dünya || 65
irinçig ... esin] A19 şrin (-r-?) -çig (sonradan tashih edilmiş) qaşığ surti yaz-ğı
B12 i. (satır altında reñc) ... || 66 yaşık ... ornınğa] A20 yaşık (satır altında ar. harif
aftab) tintı bolğ(a)y y. orn-i-ka(?) B13 yaşık (satır altında kün) yandı b. yana orn(n)ı
| kuğruğının ... burnınğa] A20 quyruq-in-tın k. burun-i-ka(?) B13 ... burnı(n)ga || 67
kurımış ... tonandı] A1 kuvar-mış y. toğtı C11 koğurmuş yığaç-lar t. | yipün] A1 buda
B1 yipün C11 yibün || 68 yir] A2 yer B2 ve C12 yir | arkışı ... eği] A2 a. (satır altında
ar. harif, karvan) y. tavğaç şti B2 a. yağtı tavğaç içi C12 a. yağtı tavğaç eği || 69 ajun
oprı] A3 tarayr-ı B3 yir o. | itindi] A3 şdin-ti || 70 tü çiçekler] A4 tu çiçek-ler
t. çiçek-ler | ajun yığ] A4 acun id || 71 yili ... yığın] A5 yel-i k. qaram-ful y. | uçar
... kin] A5 acun b. büdrü ... C15 a. b. b. ipar burdı k. || 72 qalıqığ] A6 kılı-kiş C11
qalıqığ | qakılayu qaynar] A8 kaq-ı-layu kadnar B8 k. qaynar C18 kıkılayu qaynar
73 B'de bu beyit yok; C'de 73. - 454. beyitleri içine alan sahifeler eksiktir
74 kökiş ... ünün] A8 kqkiş ... ünün B7 kökiş (-ş noktasız) ... | titir ... yilkürer
A8 tedir ... yel-küler B7 titir ... yilkürer

- 75 ular kuş ünün tüzdi ünder işin
silig kız oqır teg köñgöl birmişin
- 76 ünün ötti keklik küler qatğura
kızıl ağzı kan teg qaşı qap qara
- 77 qara çumğuk ötti şita tumsuqın
üni oğlağu kız üni teg yakın
- 78 çiçeklikte sandvaç öter ming ünün
oqır şuri 'ibri tünün hem künün
- 79 elik külmiz oynar çiçekler öze
şıgun muyğaq ağnar yorir tip keze
- 80 qalıq qaşı tüğdi közi yaş saçar
çiçek yazdı yüz kör küler qatğurar
- 81 bu öđte ajun öz öziñge baqıp
küvenip sevinip eđiñge baqıp
- 82 iletü manğa açtı dünya sözün
ayur körmediñmü bu haqan yüzün
- 83 uğır erdiñğ erse tur aç emdi köz
eşitmediñğ erse eşit minde söz
- B19** 84 tümen yılda berü tul erdim tulas
bu tul tonı suçlup örünğ keğtim as
- 85 bezendim begim boldı haqan uluğ
ötündüm munu qolsa canım yuluğ
- 86 bulıt kökredi urdı nevbet tuğı
yaşın yaşnadı tarttı haqan tuğı

75 tüzdi ... işin] A9 tarttı y. eşin | silig ... birmişin] A9 silig ... birmişin || 76
ünün ... küler] A10 ünün adı ... kül-e B9 ü. ötti ... || 77 çumğuk ... tumsuqın] A11
ç. adı şida t. B10 çumğuk ö(t)ti şita (-t- noktasız) tumsuğu | kız ... yakın] A11 kaz
y. f. y. B10 ... tağı || 78 sandvaç öter] A12 sandvaç adar B11 sandvaç öter | şuri ...
künün] A12 s. 'iberi künün hem tünün || 79 elik ... çiçekler] A13 ilik kül-müz o.
çiçek-ler | muyğaq] A13 muyğaq B12 muyğaq || 80 qalıq] A14 halk | çiçek ... küler]
A14 çiçek y. yüz qır (-z?) kül-e
81 B'de bu beyit yok | bu ... öziñge] A15 buu q. acun öz qz-i-ge | küvenip sevinip
A15 kevenip sevinüp || 82 açtı dünya] A16 tuny-a astı | körmediñmü] A16 qırmeding
|| 83 tur ... köz] A17 turaç ming qız | minde] A17 mende || 85 bezendim] A19 besin-tim
B2 qırmedim || 86 bulıt] A20 bulut | tarttı ... tuğı] B3 tart(t)ı h. tuğı (tı- noktasız)

- 87 biri kında çıktı sunup il tutar
biri küsi çavı ajunka yeter
- 88 ajun tutti tavgaç uluğ buğra han
kutaçsu atı birsü iki cihan
- 89 ay din 'izzi devletka naşır mu'ın
ay mîlletka tac ay şerî'atka din
- 90 bayat birdi barça tilemiş tilek
bayat oğ bolu birsü arka yülek
- 91 ay dünya çemali uluğlukka körk
ay mülkêtka nur ay yayıg kutka örk
- 92 bolu birdi evren ilig birdi taht
tuta birsü tengri bu taht birle baht
- 93 ajun tındı ornap bu hağan öze
anın ıdtı dünya tanğuklar tüze
- 94 esirdin keligli kalık kuşları
kayu ray-i hîndi kayu kayşarı
- 95 öger atın ündep ünin türtüşüp
küvenç birle avnur sevinçke tuşup
- 96 bu türlüğ çiçek yirde munça beğiz
yazı tağ kır oprı yaşıl kök menğiz
- 97 kayusı yıdı birle tapnur tapuğ
kayu körk menğiz birle açtı kapuğ
- 98 kayusı elig sundı tütsüg tutar
kayu büvkirer kin ajun yıd kıpar

87 sunup ... tutar] A21 şurüp til tüşer | ajunka] A21 acun-ğa || 88 ajun tutti
A22 acun tudtı B5 a. tut(t)ı | kutaçsu ... iki] A22 kudadsu (önce kudadu yazılmış, sonra
tashih edilmiş; satır altında ar. harfl. çar'a?) bu ertı yarut-suu || 89 ay ... 'izzi] A2
adin 'iz-i | tac ay] A23 tacı || 90 birdi] A24 bertı | birsü] A24 bersü || 91 nur ...
örk] A25 nur-ı tapıg kırka-örk B8 n. a. bayıg kut-ka ö. || 92 birdi birdi] A2
berti şören i. bertı B9 ... elig ... | birsü] A28 bersü || 93 ajun] A27 acun ıdtı
tüze] A27 adtı t. anguğ-lar tüz-e || 94 esirdin] A28 şer-tin | hîndi] A28 hînti (satır
altında ar. harfl. hînd) || 95 türtüşüp] A29 turğusup B12 türtüşüp (t- ve -ş- noktasız
| küvenç ... tuşup] A29 kevenç b. şönur sevünç-ke (önce -ka yazılmış, sonra tashih edil-
miş) tusup B12 ... sevünç-ke tüşüp (-ş- noktasız) || 96 çiçek yirde] A30 çiçek yirde
B13 ç. yirde | kır oprı] A30 tarayr-ı (taryar-ı?) B13 tir.(-i- noktasız) oprı (satır altına
çukur) || 97 yıdı ... tapnur] A31 itı b. t. B14 ... yınur | açtı] A31 aşdı || 98 dig
tütsüg] A32 ilig tüşüg B15 ... tüşüg | büvkirer ... ajun] A32 buu kır şerkin acun B
büvkirer ...

- E 20 99 kayusı toğardın tutar ming tanğuk
kayusı batardın tapuğçı anuk
- A 15 100 tapuğka kelip kut kapuğda turur
kapuğda turuğlı tapuğda turur
- 101 bu yanğlıg topuğka itindi ajun
yağı boynı egdi kötürdi özün
- 102 ajunda çavı bardı hağan küsi
körümegli közlerde kitti usı
- 103 ajun inçke tegdi tüzüldi törü
törü birle atın kıpurdı örü
- 104 ağı şuretın kim köreyin tise
kelip körsü hağan yüzini usa
- 105 çefasız vefalıg tilese kutun
yüzi kör kılıncı vefa ol bütün
- 106 asıg kılsa barça özünğ yassızın
berü kel tapuğ kııl köngül bir ısın
- 107 tüzün kılkı alçaq bağırsak köngül
köreyin tise kel munı kör amul
- 108 ay eğgü kılıncı aşı eğgü uruğ
ajun kıalmasını sizinğsiz kıruğ
- 109 bayat birdi devlet ay terken kıtı
anıng şükri kılgı okıp ming atı
- 110 ıdı kıçki söz ol meşelde kelir
ata ornı atı oğulka kılar

99 tanğuk] A33 nguk (nanguk?) || 100 kut kapuğda] A1 kut (satır altında ar.
harfl. devlet) kapuğ-ta (satır altında ar. harfl. der) || 101 itindi ajun] A2 yilinti acun
B8 itindi (-t- noktasız) a. | egdi ... özün] A2 igdi (ingdi?) kıder-ti şün || 102
körümegli ... usı] A3 kırü mung-ı köz-ler-te kini öz-i B4 ... kit(t)i u. || 103 ajun
inçke] A4 acun inçke | kıpurdı] A4 kıpar-tı || 104 ağı] A5 ağı || 105 kutun] A6
kutun (satır altında ar. harfl. devlet) | bütün] A6 budün B7 kutun
106 A8 'de bu beyit 107 'den sonra geliyor | yassızın] A8 yaz sıvın B8 yas-sızın
(-z- noktasız) | bir ısın] A8 ber eşin B8 b. ısın
107 A7 'de bu beyit 106 'dan önce geliyor | munı] A7 munu || 108 aşı] A9 asıl-ı |
ajun ... sizinğsiz] A9 acun tapl-a-sun-i sisik-siz || 109 birdi ... kıtı] A10 bertı arsu
eder keng kıdı B11 ... terken kıtı | anıng ... atı] A10 munung ş. kı. okup m. gı || 110
ıdı ... kelir] A11 g-ti (g- dikkat) keçgü s. bu m. kılar | ornı ... kılar] A11 at-ı orn-ı
a. kılar

- 111 ata ornı ƙaldı atı ma bile
açın ma taƙı bolsu miŋg miŋg ula
- 112 talu neŋg taŋuƙ tuttı miŋg miŋg elig
munu ƙıl taŋuƙı ƙutađđu bilig
- 113 olarnıŋ taŋuƙı kelir hem barır
meniŋg bu taŋuƙ boldı menğü ƙalır
- 114 neçe tirse dñnya tñker alƙınur
bitise ƙalır söz ajuŋ tezginür
- B 21** 115 ƙıtabƙa bitindi bu haƙan atı
bu at menğü ƙaldı ay terken ƙutu
- 116 ya raƙ üste devlet tñkel ƙıl tilek
ƙamuğ işte bolğıl sen arƙa yülek
- 117 severtin esen tut yağısın kötür
sevinçin tolu tut saƙınçın ƙotur
- 118 yağa tursu yağmur yazılsu çiçek
ƙurımuş yığaçtın salınsu küjek
- 119 bolu birsü evren tuçı evrilür
ƙođı bolsu düşman başı ƙavrılı
- 120 yağız yir baƙır bolmağınça ƙızıl
ya otta çiçek önmeginçe yaşıl

111 B'de bu beyit yok || 112 talu ... elig] A13 tegü n. nanguk tardı yuz m. ...
B13 talu neŋg taŋuƙ tut(t): ... | ƙıl taŋuƙı] A13 ƙol nanguk-ı || 113 olarnıŋ ... barır
A14 o. nanguk-ı ... B14 olarnıŋ taŋuƙı ... barır | meniŋg ... ƙalır] A14 m. b. nanguk
b. miŋgü ƙalır B14 meni(n)g (miŋg şeklinde yazılmış) b. taŋuƙ b. menğü k. || 114 tirse
... alƙınur] A15 berz-e ... a. (satır altında ar. harfl. kem ?) | ajuŋ tezginür] A15
tiz-ginür || 115 ƙıtabƙa bitindi] A16 kitab-ta bidilti | menğü ... ƙutu] A15 miŋgü
şder keng ƙadı B1 menğü ... terken ƙutu || 116 ya ... üste] A17 yarab iş-te (önce
veya us-te yazılmış, sonra tashih edilmiş) || 117 severtin ... kötür] A18 sivertin (satır
altında ar. harfl. dost) ş. tud y. kedür | sevinçin ... ƙotur] A18 sevinçin t. tud
k. B3 sevinçin ... k. (-i- noktasız) || 118 yağmur ... çiçek] A19 yağmur yağıl su
| ƙurımuş ... küjek] A19 ƙovur-mış (satır altında ar. harfl. ƙovurmuş) yığaç-ta s.
B4 ƙurımuş y. s. küjek (-j- noktasız; satır altında yaprak) || 119 bolu ... evrilür] A
bolur bolz-a gören (satır altında ar. harfl. felek) t. ev bilür (satır altında uyg.
evrilür) B5 ... evren (satır altında devlet) t. (satır altında dayim) evrülür
ƙavrılı] A20 ƙođı ... ƙav (?) yulur (satır altında uyg. harfl. tezginür) B5 ƙutu
ƙavrulu || 120 yir] A21 yer | çiçek] A21 çeçek

- 121 tirilsüni terken ƙutu miŋg ƙutun
yalınsunı körmez ƙarakı otun
- 122 taƙı ma negü erse arzu tilek
bayat oƙ bolu birsü arƙa yülek
- 123 sevinçin avınçın küvençin ili
aşasu yaşasunı luƙman yılı

V.

YITI YULDUZ ON İKİ ÜKEKNİ AYUR

- 124 bayat atı birle sözüg başladım
törütgen igiğgen keçürgen idim
- 125 törütüti tilek teg tözü 'alemig
yaruttı ajunƙa küŋg hem ayıg
- 126 yarattı kör evren tuçı evrilür
anıŋ birle tezginç yime tezginür
- 127 yaşıl kök yarattı öze yulduzı
ƙara tün törütüti yaruƙ kündüzü
- B 22** 128 bu kökteki yulduz bir ança bezek
bir ança ƙulavuz bir ança yezek
- 129 bir ança yarutmuş ƙalayıkƙa ol
bir ança ƙulavuz bulur yitse yol

121 terken ... ƙutun] A22 tñke g-z-i m. ƙudun (satır altında ar. harfl. devlet) |
yalınsunı ... otun] A22 tñkül-süü ƙarak-ı ƙgrü (önce ƙgrün yazılmış, sonra tashih edil-
miş) -mez orun B7 telınsüni ... || 122 negü] B8 niğü | bayat ... yülek] A23 bayad-tın
gedil-sü angga ƙut yülek (satır altında ar. harfl. meşed) || 123 sevinçin ... ili] A24
sevinçin a. kevinçin ş-li (satır altında uyg. harfl. el-i; eğer altındaki harf h ise, ahal-i ?)
yiti ... ayur] A25 yeti ... ükek buruc a. B10 y. ƙevakib o. i. buruc
124 törütgen] A26 tğredgen || 125 törütüti] A27 tğred-ti B12 tğrüt(t)i | yaruttı ...
ayıg] A27 y. acun-ta ... ayıg (satır altında uyg. harfl. ay) B12 yarut(t)i (y- noktasız)
|| 126 yarattı ... evrilür] A28 y. k. gören (satır altında ar. harfl. ƙarh-ı felek) t. g.
B13 yarut(t)i: evrülür | tezginür] A28 tiz-ginür || 127 yarattı öze] A29 yaradtı gem-e
B14 yarut(t)i: ö. | törütüti] A29 yaradı B14 tğrüt(t)i (t- noktasız) || 128 kökteki] B1
kökteki ƙulavuz ... yezek] A30 ƙüdez-çi (satır altında ar. harfl. niğeh-ban) bu yek-ke
yezek B1 ... yezek (satır altında miğ ?)
129 A31'de mısraların yeri değiştirilmiş | yarutmuş ƙalayıkƙa] A31 yarudmuş
balık-ka B2 törümüş (-i- noktasız) h. | ƙulavuz ... yitse] A31 ƙul-a-ğuz (satır altında
ar. harfl. -vuz) b. yidz-e B2 k. bolur tıpsa

- A 16 130 kayusu örürek kayusu çoğı
kayusu yaruğrak kayu eksüdi
- 131 bularda enğ üstün sekentir yorır
iki yıl sekiz ay bir evde qalır
- 132 anıngda basa boldı ikinç onğay
bir evde qalır on açın iki ay
- 133 üçünçü kürüd keldi köksün yorır
kayuka bu baqsa yaşarmış qurr
- 134 yaşık boldı törtinç yaruttı ajun
yaqışsa yaruttur baqışsa özün
- 135 şevüg yüz urundı bişinç sevit
seve baqtı erse sen özni avıt
- 136 basa keldi arzu tilek arzular
kayuka yağuşsa anğar öz ular
- 137 bularda enğ altın bu yalçık yorır
yaşık birle utru baqışsa tolır
- 138 on iki ükek ol bularda açın
kayu iki evlig kayu birke in
- 139 çozi yazkı yılduz basa uç kelir
erentir kuçık birle sançu yorır
- 140 kör arslan bile çoşnı buğday başı
basa ülgü boldı çağan ya işi

130 eksüdi] A₈₂ eksüdi (satır altında ar. harfl. *tire*) || 131 bularda ... yorır] A₁ bular-tın ing üsdün sekendiz (satır altında ar. harfl. *zühqal*) y. B₄ seken tir y. || 132 boldı ... onğay] A₂ kelti iklinç onğay (satır altında ar. harfl. *müşteri*) || 133 kürüd ... köksün] A₃ kürüd (satır altında ar. harfl. *merrih*) kök-sin B₆ kürüd ... || 134 yaşık ... ajun] A₄ y. (satır altında ar. harfl. *afab*) toltı t. yaru-tı acun B₇ y. b. t. yarut(t)ı a. | yaqışsa ... baqışsa] A₄ baqışz-a y. yaqışz-a B₇ yaqışsa (y- ve - noktasız) yaruttur baqışsa (b- ve -s- noktasız) || 135 bişinç sevit] A₅ beşinç sevit (satır altında ar. harfl. *zühre*) || 136 tilek] A₆ t. (satır altında ar. harfl. *afarid*) yağuşsa] A₆ yavuz-a || 137 enğ ... yorır] A₇ ing ... yalçık (satır altında ar. harfl. *afarid*) mah] yarur | baqışsa] A₇ yaqışz-a B₁₀ baqışsa (b- ve -s- noktasız) || 138 iki ... vada] A₈ ikki (idki ?) ü. (satır altında ar. harfl. *burc*) ev bular ming adın | evlig] B₂ evlög || 139 çozi ... uç] A₉ k. (satır altında ar. harfl. *hamel*) ... ud (satır altında ar. harfl. *şevr*) | erentir ... yorır] A₉ gren-tez (satır altında ar. harfl. *cevza*) uçık sab-çu y. B₁₂ iren-din kuçık (k- noktasız, ku- sonradan ilâve edilmiş ?) sançu (noktasız) yo(rur; yer açık bırakılmış) || 140 bile ... buğday] A₁₀ birl-e çoşnı-tı tu | ülgü ... çağan] A₁₀ ü. (satır altında ar. harfl. *mizan*) b. çıdan

- 141 basa keldi oğlağ könek hem balık
bular toğdı erse yarudı qalığ
- 142 üç yazkı yılduz üç yaykı bil
üç küzki yılduz üç kışkı bil
- B 23 143 üç ot üç suv üç boldı yıl
üç boldı toprak ajun boldı il
- 144 bularda birisi birinçe yağı
yağıka yağı ıdı kesti çoğı
- 145 qarışmaz yağılar yaraştı için
körüşmez yağılar kötürdi oçin
- 146 itigli bayatım ite birdi öz
ite birdi tüzdi yaraşturdu tüz
- 147 basa aydım emdi munu yalnguğuğ
ağırlığı boldı bilig öğ uğuğ

VI.

YALNGUĞ OĞLANI AĞIRLIĞI BİLİĞ UĞUŞ
BİRLE ERDÜKİN AYUR

- 148 törütti öğürdi seçü yalnguğuğ
anğar birdi erdem bilig öğ uğuğ
- 149 köngül birdi hem me yorıttı tilig
uvut birdi kılk hem kılinçı silig
- 150 bilig birdi yalnguğ beğüdi bu күn
uğuş birdi ötrü yazıldı tügün

141 basa ... balık] A₁₁ baz-a k. o. (satır altında ar. harfl. *cediy*) könek (satır altında ar. harfl. *delu*) h. b. (satır altında ar. harfl. *hut*) B₁₄ yona ... || 142 küzki] A₁₂ kışkı || 143 suv] A₁₃ su B₁ suv | boldı ... ajun] A₁₃ kelti ... acun || 145 yağılar] A₁₅ yağ-ı | kötürdi] A₁₅ keder-ti || 146 itigli ... öz] A₁₆ edig-li b. edti g. | ite birdi] A₁₆ ede berti

147 A'da bu bu beyit yok
yalnguğ ... ayur] A₁₇ yalnguğ oğlan-ı 'aziz-lık-ı bilig ... B₆ yagluluk ağırlığın sözleğär öilig öirle

148 törütti ... yalnguğuğ] A₁₈ tğredti adırtı (satır altında ar. harfl. *ayırđı*) saçu gel oba (-b- açık yazılmamış) hoğ (satır altında ar. harfl. sırası ile atış (?), bad ve hak) | anğar birdi] A₁₈ anggar berti || 149 birdi ... yorıttı] A₁₉ berti sağ hem yurüdti B₈ ... yarut(t)ı | uvut ... kılk] A₁₉ u. berti kalğ B₃ u. (satır altında öğüt) ... || 150 birdi ... beğüdi] A₂₀ berti yangluk ... B₉ b. yangluk (satır altında 'ağıl-lık) b. (satır altında büşürg) | birdi] A₂₀ berti